॥ श्री ॥

॥ प्रतिराजसूयम् ॥

नाटकम् ।

कविसार्वभौमबिरुदभाजा

श्रीमन्महालिङ्गशास्त्रिणा

प्रणीतम् ।

साहित्यचन्द्रशाला

१९५७

॥ श्रीः ॥

PRATIRAJASUYAM

A DRAMA IN SEVEN ACTS

BY

Y MAHALINGA SASTRI M A, B L

SĀHITYA CANDRA SĀLĀ

1957

CONTENTS

	Pages
Śrīmukham by H. H. Sri Jagadguru Sankarācārya Swamigal.	
Conferment of the title of Kavi Sārvabhauma on the author by His Holiness	i–ii
Foreword by Śrī K. Bālasubrahmanya Aiyar B. A., B. L., M. L. C.	1–2
Author's Preface	i–iii
The Story of Pratirājasūyam	i–xxv
Source of the Play	i–ii
The scenes in order with titles and page references	
The characters in the Play	i–ii
Dedication	
The Text of the Play	1–186
Index of Verses	1–9
Corrections	10

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमुखम् ॥

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादप्रतिष्ठित
श्रीकाञ्ची कामकोटिपीठाधिप श्रीजगद्गुरु
श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्र सरस्वती श्रीपादैः

शास्त्ररत्नाकर यज्ञस्वामिशास्त्रितनूजाय अस्मदत्यन्तप्रियशिष्याय श्री महालिङ्गशास्त्रिणे क्रियते नारायणस्मृतिः ॥

भवता प्रेषितं भवद्रचितं प्रतिराजसूयं नाम नाटकमस्माभिरवालोकि । सुललितपदविन्यासयुक्ते अस्मिन्नाटके वनस्थानां पाण्डवानां कथामुपवर्णयता भवता तपस्विनामाचरितानि भगवन्माहात्म्यं पाण्डवानामार्जवं च सम्यगेव न्यरूपि । तदिदं श्रोत्रपेयं हृदयहारि च नाटकरत्नं संस्कृतप्रणयिनां प्रोत्साहयितृ, तत्प्रविविक्षूणां हस्तावलम्बनं, साहित्यग्रन्थनिर्मातॄणां करदीपश्च भूयादित्याशास्महे ॥

विजययात्रास्थानम्
श्रीकाञ्चीक्षेत्रम्
हेमलम्बश्रावणशुद्धद्वितीया

नारायणस्मृतिः

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीचन्द्रमौळीश्वर ॥

स्वस्ति श्रीमदखिलभूमंण्डलालंकारत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवित-
श्रीकामाक्षीदेवीसनाथ श्रीमदेकाम्रनाथ श्रीहस्तिगिरिनाथ-
साक्षात्कारपरमाधिष्ठान सत्यव्रतनामाङ्कित काञ्चीदिव्यक्षेत्रे
शारदामठसुस्थितानाम्, अतुलितसुधारसमाधुर्य कमलासन-
कामिनीधम्मिल्ल संफुल्लमल्लिकामालिकानिष्यन्द मकरन्दझरी-
सौवस्तिकवाङ्निगुम्फ विजृम्भणानन्दतुन्दिलितमनीषिमण्डला-
नाम् अनवरताद्वैतविद्याविनोदरसिकानाम्, निरन्तरालंकृती-
कृतशान्तिदान्तिभूम्नाम्, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापक श्रीचक्र-
प्रतिष्ठाविख्यातयशोऽलंकृतानाम्, निखिलपाषण्डपाषण्डकण्टको-
द्घाटनेन विशदीकृतवेदवेदान्तमार्ग षण्मतप्रतिष्ठापकाचार्या-
णाम्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीजगद्गुरुश्रीम-
च्छङ्करभगवत्पादाचार्याणाम्, अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्त
श्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणाम्, अन्तेवासिवर्य
श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादैः
चतुरधिकशतप्रबन्धकर्तॄणां श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राणां वंश्याय,
षड्दर्शिनीपारंगतानां यावज्जीवमविच्छिन्नधर्मानुष्ठानपराणां श्रीत्याग-

राजमखिना, अपोत्राय, शास्त्ररत्नाकरश्रीयज्ञस्वामिशास्त्रितनूजाय, अस्मदत्यन्तप्रियशिष्याय श्रीमहालिङ्गशास्त्रिणे क्रियते नारायणस्मृतिः ।

भवत सरसगम्भीरनैकविधकाव्यनाटकादिनिर्माणनैपुणीं साक्षात्कृत्य सन्तुष्टान्तरङ्गा वयं भवन्तं 'कविसार्वभौम' इति विरुदेन सभाजयामः ॥

विजययात्रास्थानम्
श्रीकाञ्चीक्षेत्रम्
हेमलम्बभाद्रपदशुद्धसप्तमी

नारायणस्मृतिः

Sri Ramajayam

FOREWORD.

This Drama in Sanskrit earned a prize in the year 1929 from the Madras Sanskrit Academy. The Academy had announced that the prize should be given to any Author who wrote a very good Nātaka Nine Dramas were received and Mr Mahālinga Sāstri's Drama "THE PRATIRĀJA SUYAM" was adjudged the best among them and Sri Y Mahālinga Sāstrigal was awarded the prize of Rs 350/- at a special function held in 1930, for the purpose. Sanskrit learning is in his blood Mr. Sāstri is the great grand-son of Mahāmahōpādhyāya Rāju Sāstrigal of blessed memory His father Sri Mahāmahōpādhyāya Yajnaswami Sāstrigal was an illustrious Sanskrit Scholar who was also a poet of merit From his early age Sri Mahālinga Sāstri showed an aptitude for Sanskrit and would compose verses in that language. Though he took to English education and became an Advocate, he developed to a great degree, his proficiency in the Sanskrit language and literature He has written many poems in Sanskrit and commands a lucid and powerful style Mr. Sāstri has also acquired a very good knowledge of Music, as his father had done and has composed

Kırtanas, set to Music. Mr Sastri's talents are versatile He writes a good style in Tamil and writes learned articles and delightful stories in that language

This Drama has for its plot, two fascinating episodes in the Mahā Bhārata, namely, Dharma Putra's hospitality in the forest to the sage Durvasa and Krisna's miracle and blessing to Draupadi and Duryodhana's humiliation at the hands of the Gandharva King, Citraratha in the forest and the help given by the Pāndavas to him, in spite of Duryodhana's enmity and acts of illwill to the Pandavas The famous declaration by Yudhisthira that, when an enemy attacks them, they will be One Hundred and Five Brothers while, on other occasions, they may be opposed to each other as Hundred against Five, is part of this episode Mr Sāstri has very skilfully dramatised these two episodes and has beautifully brought out their moral I am sure that the Drama will be read with great interest and profit by the Sanskrit-knowing public and it will occupy a prominent place in our modern Sanskrit literature

Ashrama,
Madras
28—8—5"

K BALASUBRAMANIA IYER.

Author's Preface.

A Sanskrit Drama competition was announced by the Mylapore Sanskrit Academy in 1928. I began to write the PRATI RĀJASŪYAM in the later half of 1928 and completed it by the 30th of August 1929 The Judges who declared my Drama as eligible for the prize considered that 'it was the best of the Dramas received and stood at a commendably high level in respect of literary and artistic worth' The prize was awarded to me at a function held on 31—12—1930 I must thank the Academy for the inducement it gave me for producing a work of this kind within a stipulated time and for the prize awarded to me

It was given to me by God's grace to produce not only this but two more major dramatic works and a good number of playlets and poems, for He is the real कर्ता and कारयिता and fulfils His will through agents inspired by His benignant breath

Nearly thirty years passed away before God put into me the courage to undertake the publication of the Prati Rājasūyam Despairing of my economic competence to publish the Drama, I placed it at the feet of God in February 1932

through three dedicatory stanzas His grace has now dispelled the gloom which surrounded the work and the long period it took to mature is purely a matter of His own Almighty Will May He strengthen my hands further for my undertaking the publication of all the rest of my unpublished writings!

His Holiness the Jagadguru of Sri Kāncī Kāmakotipītham has blessed my endeavour with a Śrīmukham His Grace has flowed to me almost from 1915 and fertilized my essential being to the core. It has been His pleasure to confer upon me a title on this date (31—8—57) in commemoration of my Sastyabdapūrti. May His Grace enlighten my life's path and lead me to spiritual bliss!

I am much indebted to the kindness of Sri K Bālasubramania Aiyer, B A., B. L., Advocate, M L C, an esteemed connoisseur and patron of arts and learning, for the very valuable Foreword with which he has adorned this publication.

My heartfelt thanks are due to Brahmaśrī K Rājagopāla Sastri, Siromani, for the great help he has rendered me in going through the proofs I could always rely upon him for precision of

knowledge, keenness of attention, indefatigable work and ardent spirit of service

It is a lucky circumstance that the premier printers of South India, the Sri Vani Vilas Syndicate, Srirangam, undertook the printing of the Drama. Their excellent style of printing and get up, their promptness and probity in service have earned for them wide and longstanding reputation and it has been the proud privilege of *Pratirājasūyam* to be ushered into light by them.

In conclusion I wish to repeat the prayer of the Bharata Vākya, for the Drama being well received by the public.

सभ्यास्वादविदः प्रसादसुधया नीरन्ध्रमाप्यायित
कर्मेदं परिचीयमानमुपमं ख्यातिं परां विन्दतु ॥

Māyūram,
31—8—'57.

Y. Mahālinga Sāstri.

THE STORY OF PRATIRĀJASŪYAM.

The play opens with Vidura arriving at the vicinity of the hermitage of the Pāṇḍavas in the Kāmyakavana. He was banished by Dhṛtarāṣṭra who in a petulant mood despised his wholesome precepts. Dhṛtarāṣṭra had in a corner of his heart some pity and affection too for the Pāṇḍavas and was generally inclined to do things in an honourable way. He took counsel often from his advisers, but he loved his son too much to oppose with determination the latter's iniquitous designs. Yudhiṣṭhira was robbed of all his possessions in a game of dice by S'akuni and was forced to go out and live in the forests for twelve years along with his brothers and Draupadī. Apropos of the defeat in the game of dice, Draupadı was insulted by Dussāsana at the instigation of Duryodhana and the elderly men like Bhīṣma and Droṇa were helpless witnesses to the atrocious proceedings. Subsequent to Yudhiṣṭhira's departure to the woods, groups of Brahmins of Hastināpura left the city in disgust preferring to live with Yudhiṣṭhira wherever he was, to their living under the regime of the unscrupulous Duryodhana.

Yudhisthira receives Vidura and the Brahmins of Hastināpura with due formalities, but is very much perplexed as to how he can manage to feed the guests who propose to stay with him throughout. The Sun-god comes to the succour of Dharmaputra and sends to the latter the Aksayapātra which can provide an unlimited supply of food of any desired description in accordance with the wish of Draupadi Dharmaputra is immensely satisfied with the gift and makes up his mind to live with the Brāhmanas entertaining them with feasts every day

Towards the end of the first Act, Sañjaya is reported to have arrived at the hermitage enquiring about Vidura. Sañjaya is sent by Dhrtarāstra to fetch Vidura for having banished whom rashly the former felt remorse and desired to mend matters quickly before Vidura settled down with Dharmaputra

The second Act introduces Sudarśana a pupil of Vyāsa He comes to Hastināpura to meet Kuntidevī living with Vidura and to convey to her some consoling words, under instructions from Vyāsa Sudarśana along with Tādyāyana was formerly a pupil of Sāndilyopādhyāya of

Hastināpura. The friends meet and have a touching intimate talk about the affairs of the Pāṇḍavas. S'āndilyopādhyāya, along with a host of other *gṛhasthas* like himself, prepares to leave Hastināpura to go to Kāmyaka where Yudhisthira lives and feeds innumerable Brahmin families with the grace of the Akṣaya Pātra.

In the meantime, in the palace, the wickedness of Duryodhana thwarts with effrontery an attempt of Bhiṣma to interview him on the political situation. Bhīṣma retires with disgust and the Kañcukī himself is enraged at the meanness with which the king shut himself from hearing good counsel and showed lack of reverence to the grand old man.

The king as usual finds consolation only in the company of Karṇa and S'akuni. To the great dismay of Duryodhana, not only the elders of the house favour the idea of bringing back the Pāndavas but also the citizens of Hastināpura congregate in huge numbers and openly shout through the streets slogans condemning the injustice done to the Pāndavas by Duryodhana and his party. The king in a fit of anger orders the arrest and imprisonment of the disaffected citizens and also of those Brahmins who try to

depart from the city in order to join Dharmaputra.

Sañjaya succeeds to some extent in pacifying the irritated citizens, and S'akuni advises Duryodhana not to follow any rash policy which will for ever antagonise the subjects. Duryodhana is inconsolable and taunts S'akuni with defiant words such as these — "A kingdom must be won by fight, what is won by a game of dice is hard to maintain. Unless and until my enemies are annihilated my sovereignty stands on an insecure basis."

Duryodhana is further depressed by the news brought by Sañjaya that Arjuna has gone out from Kāmyaka to the Himālayas for doing penance with the object of securing the Pās'upata Astra from S'iva, and that Bhīma has gone to Kubera's regions in search of the Saugandhika flower to possess which Pāñcālī expressed a desire. After a series of deliberations it is decided as expedient to seek to win popularity among the subjects by imitating the virtues of Dharmaputra. It is proposed that a sacrifice may be performed on a grand scale. Duryodhana insists upon his performing Rājasūya yajña and exhorts Karna to go out on a Digvijaya expedition. The Purohita

who came with consolatory exhortations from Dhṛtarāṣṭra remonstrates with him that Rājasūya cannot be performed by anyone in the teeth of Yudhiṣṭhira and that an equally solemn sacrifice may be chosen. But Duryodhana and his comrades consider that Dharmaputra vanquished as he is, has lost his prerogative over the Rājasūya yajña and resolve to perform a rival Rājasūya yajña (*Prati Rājasūya*). In persuance of this determination Karṇa immediately starts on his Vijaya yātrā.

The Third Act opens with an interlude which announces that Durvāsas has come down to the earth to spread the Dharma of hospitality to guests and that S'iva has gone to meet Arjuna in the guise of a hunter. It is also reported there that Kṛṣṇa has killed Sālva, the brother of S'iśupāla in battle.

In the Act proper the citizens of Hastināpura are introduced as listening with admiration and enthusiasm to Sudars'ana who after finishing his mission at Vidura's home proceeds to address the people of Hastināpura on the current politics, and in an eloquent speech fulminates against the wickedness and meanness of Duryodhana. Tāḍyāyana is in his company, he having come

from the Kāmyaka forest with the permission of his master.

Sudarśana in the course of his speech calls Duryodhana the thief of the Rājasūya yajña scheming to knock it off when Arjuna, Bhīma and Kṛṣṇa, the guardians of the same are away on other business. At the supreme moment of the orator's triumph when the audience has become incensed and insurrectional, the police officers appear on the scene to arrest the seditionist by the king's command. The populace discontented and shocked wend their way to Vidura's house to have a last look at him as it is reported that he has taken a vow of 12 years' pilgrimage and that he has sent away Kuntī devi with proper escort to Dwārakā in view of his departure from the metropolis.

Sudarśana is taken prisoner along with his comrade Tāḍyāyana and led to the palace-gates to await the orders of the king.

Balabhadra has come to Hastināpura to felicitate Duryodhana on his capturing the absolute sovereignty over the earth. He also desires an alliance with Duryodhana through bringing about the marriage of his daughter Vatsalā with

the latter's son Laksmana. He finds it opportune to time this diplomatic visit to Duryodhana during Sri Krsna's absence from Dwaraka.

While mutual compliments are being exchanged and great satisfaction prevails between Duryodhana, Dhrtarastra and Sakuni on the one side and Balabhadra on the other side, Karna's emissary, Urabhraka by name, arrives bringing news of a series of successes in the Digvijaya campaign. The general good cheer which thereupon rises to the highest pitch is spoilt by the last part of Karna's letter in which he proposes to invade from Vidarbha the country of the Vrisnis with the military aid of Rukmi, the inveterate enemy of Krsna Duryodhana tries his best to suppress this portion of the information contained in that letter, but Urabhraka blurts out the truth to Balabhadra who cross-examines him suspiciously on the proposed military exploits of Karna.

Upon his becoming aware of the impending perils of war to his country and especially to Dwaraka, Balabhadra regrets his absence from home and hastily departs taking leave of Duryodhana and Dhrtarastra with stiff formality. Duryodhana despatches an express message to

Karna chiding him for his hot-headedness and commanding him to approach Balabhadra at Dwārakā with humility offering all the wealth won during the Digvijaya as presents preliminary to talks of the much wished-for marriage alliance between Vatsalā and Lakṣmana.

Presently Sudarsana and Tādyāyana are conducted to the presence of Duryodhana by the chief *Police Officer* and the charge *against them* is made out But before Duryodhana pronounces his judgment on the culprits, the cry of Durvāsas is heard at the palace gate and the whole group disperses in confusion and consternation Sudarsana and his friend, thank Providence for the timely interference in their favour and go their own way as free men

The Fourth Act opens with an account of the hardships which Duryodhana and his queen are obliged to endure in their earnest and pious endeavour to entertain Durvāsas as their guest for a number of days The whole royal household is continually subjected to frightful tension of the nerves due to the eccentric behaviour of the sage who at all costs must be pleased lest he should fly into a rage which will mean disaster to all At long last, Durvāsas suddenly disappears

with all his company with the exception of a lone loiterer. The king and the queen are not at liberty to break fast until the sage is fed and as they wait for the reappearance of the sage which is as uncertain as it is untimed, there prevails an atmosphere of despair and consternation. At this interval Nārada appears and informs Dhṛtarāṣṭra in the company of S'akuni that Arjuna has won the Pās'upata Astra from the Lord of Kailas, that Yama, Varuṇa and Kubera also have invested him with special Astras of their own, and that he has been taken by Mahendra to Amarāvatī and has undertaken an expedition against the Nivatakavacas – a race of Asuras who are giving trouble to Mahendra. Referring to Bhīmasena, Nārada says that on his way to the lotus-lake of Kubera, he encountered a Monkey who blocked the way and threw a challenge of might to him. S'akuni is glad to hear that Dharmaputra is left alone in the Kāmyaka forest and to think that he may fall an easy prey to any snare that can be devised for his ruin. S'akuni also hopes that Arjuna and Bhīma may be overcome by their respective antagonists or at least may be held engaged till the successful performance of Duryodhana's rival Rājasūya.

It is announced within a few moments of Nārada's departure that Durvāsas has reappeared and is in a very contented mood prone to grant any wish which Duryodhana may ask for of him. S'akuni's devilish brain has already planned that the pest of Durvāsas must be let loose on Dharmaputra in the Kāmyaka forest. Duryodhana instructed accordingly by Sakuni, prays to Durvāsas that the latter will be good enough to taste the hospitality of Dharmaputra in the forest, and declares that he desires no other boon for himself.

Having thus got rid of Durvāsas and his multitude of followers, Sakuni is meditating what courses may be open to him to make short work of Dharmaputra at this opportune interval, when Jatāsura seeks an interview with him as a representative of the Asuras of the netherworld. The Asura group called the Nivātakavacas has been routed mercilessly by Arjuna and driven to the netherworld. The Asuras conspire to regain their supremacy against the Devas and resolve to strengthen the hands of Duryodhana and his party by indirect participation in the struggle against the Pāndavas who are backed by the Devas. They propose to animate the leaders of the Kaurava party with Āsuric prowess and bent

of mind and to perform a sacred rite at the successful termination of which Duryodhana's person will become indestructible by weapons. S'akuni heartily welcomes their designs for the future and hits upon a present false trick to be played on Dharmaputra in the Kāmyakavana by Jaṭāsura in the guise of a Brahmin hermit, and the allies part. The Act closes with the flashing of the happy news of Karṇa's return home after his round of victories and after his tightening the bonds of cordiality with Balabhadra with definite proposals of marriage alliance.

The Fifth Act opens with the information that Duryodhana and his party including the queen and a liberal posse of his retinue have arrived at some distance from the Kāmyakavana with the apparent purpose of taking stock of the cow-wealth belonging to him, but with the real intention of making a display of his splendour before his degraded cousins and enjoying the spectacle of their shame, helpnessness and misery. Nakula alarmed at this ill-boding intrusion of the enemies goes out on search of Bhīmasena who by Lomas'a's report was known to have made his pact with Āñjaneya and crossed to Kubera's territory and was expected to be on his way back to

Kāmyaka Sahadeva who stays in the whereabouts of the Āsrama hears the call of Durvāsas and hurries to give him due reception The evening has then set in and the darkness is thickening Yudhisthira is spending that hour on the banks of the Saraswati river doing Sandhyā worship.

Jatāsura in the guise of a Brahmin sage attracts the attention of Yudhisthira who after his evening meditations turns round to go back to his hermitage In the conversation that ensues Jatāsura shocks Yudhisthira with the false information that Arjuna while being honoured by Indra in Amarāvatī after his victory over the Nivātakavacas so far lost control over his passions in the urge of the moment as to become guilty of a treacherous attempt to seduce Indrānī and that he was cursed by Indrāni to fall down to the earth in the shape of a python Yudhisthira can hardly believe this shameful behaviour attributed to his honourable brother when a party of hunters come in search of him and rise a huge cry that Bhīmasena is in danger They report that Bhima is being crushed by a huge python which wound itself round him while he was returning home Nakula who arrived in time to

witness the calamity has sent them to fetch Yudhiṣṭhira who can device some means of rescuing the victim. The python talks like a learned person and has promised to release his victim if any one can answer his queries. Jaṭāsura avails himself of this opportunity to insinuate that Arjuna in the form of a python is devouring Bhīmasena and that otherwise such a happening is inexplicable. Yudhiṣṭhira accepts this plausible theory and gives vent to his sorrow over the crushing disasters which come thick one upon another and finally taking leave of the impostor, follows the hunters to meet the mysterious python.

Jaṭāsura then meets Duryodhana and his party not far off from the Saraswatī river and speaks jubilantly to them of his achievements so far. Upon the contingency of Arjuna's return from Heaven being discussed, Karṇa takes a prodigious vow by a section of which he binds himself to fulfil the wishes of every applicant, whatever may be the sacrifice involved. Immediately Indra appearing in the guise of a Brahmin mendicant, draws Karṇa away from the Kaurava group and takes as gifts from him, his armour and ear-pendants which he wore as part

of his body from his birth In Karna s absence, Duryodhana deputes Jatasura to attend upon Durvasas and incite in him hostility towards the Pandavas

Presently the riotous holiday makers catch sight at a distance of Draupadi approaching in their direction She is found running in great fright The cause of her fright is soon evident when Jayadratha following her at a distance rises to the view of the observers who by this time have hid themselves behind the trees Draupadi is disappointed not to find Yudhisthira at the usual place of meditation on the banks of the Saraswati river

Jayadratha soon overtakes her and pours out his heart in lascivious profusion But before he makes further advance towards her, Dussasana and Duryodhana and Sakuni leap out of their hiding places and surround her They insult Draupadi with ebullient loose talk Draupadi's proud defiance exasperates her persecutors Dussāsana and Jayadratha rush at her simultaneously to seize her by force Draupadi raises a desperate cry for succour Just then, Chitraratha the king of the Gandharvas coming with a message for Yudhisthira from Indra happens to look down

from the sky and loses no moment in comprehending the situation in which Draupadi is placed He quickly takes up his bow and strikes an arrow at the arm of Dussāsana outstretched to catch hold of Draupadi by the hair The Gandharva army is ready for the attack in a moment Duryodhana becomes appraised of the adversary who thus suddenly interposed and prepares for war He regrets Karna's absence at the hour of need In the confusion prevailing Draupadi escapes in safety

The Sixth Act opens with Mātali and Arjuna descending in Indra s aerial car from heaven. Nearing the Saraswati valley, they descry to their surprise a battle on progress between the Gandharvas pouring their arrows from the sky and the Kauravas shooting their arrows upward with all their might Matali is able to identify *S*akuni, Duryodhana, Dussāsana and the rest and reports what he observes to Arjuna who with eager delight learns how from moment to moment the earth-bound fighters are being overwhelmed by their aerial antagonists The battle ends in the utter rout of the Kaurava armies and the capture as prisoners of war of Duryodhana and his queen among others. The Gandharvas chase the

enemies, surround them on all sides and drag them mercilessly on while they confine the members of the royal family with all the women, in the chariots Suddenly Abhimanyu is seen entering into the fray and making heroic efforts to release the prisoners Arjuna hurries to the battle-field to stay his dear son's misdirected enthusiasm and to congratulate Citraratha on the latter's success.

In the meantime, Draupadi alone in the hermitage is rent at heart by doubts and fears as she finds herself enmeshed in a net work of formidable calamities The most vexatious problem of the moment for her is the lack of means for her playing the hostess to Durvāsas and his multitude. She prays to Lord Krsna to come to her succour She declares that her present distress is worse than that which overtook her in the court of Duryodhana when Dussāsana assaulted her. Krsna came to her succour on the former occasion. Will He forsake her now?

Her prayer is answered. Krsna appears, but pretends not to hear her and insists upon His being fed immediately. He feigns hunger so skilfully that Draupadi is non-plussed to the degree of distraction. Her piteous lamentations move

Him not and He exasperates her by His seeming distrust of her words. He accuses her of being jealous of the Akṣaya Pātra and will not rest contented until it is delivered into His hands for a close examination of its contents. He succeeds in discovering a minute particle of boiled rice sticking to the interior of the magic vessel and expressing His highest gratification, takes His meal and sips water, uttering the words "By this meal may the all-pervading Supreme Being be gratified".

Just then, before Draupadī has time to speak to Kṛṣṇa of matters of urgency, a harrowing cry is heard from afar announcing that calamity has overtaken the king and his brothers. Draupadī is shocked at the news and falls into a swoon. Kṛṣṇa knows she is mistaken, for the cry of helplessness comes from the partisans of Duryodhana. Kṛṣṇa first thinks of consoling Draupadī but becoming appraised of the approach of Bhīmasena enquiring after her, quickly slips out, in order not to stand between the lovers meeting each other after a long separation.

Bhīmasena finds Draupadī in a swoon. His touch revives her and when she recognises him he presents her with the Saugandhika flowers

brought from Kubera's lotus lake Sahadeva then enters and announces that Yudhisthira has gone to intercede with the Gandharva king for the release of the Kauravas and commands Bhimasena to attend to Durvāsas Bhima's anger is roused by the first part of the news, but Sahadeva pacifies him with clever arguments Bhima promises to go out into the forest to collect fruits and roots for providing fare to the guests

Soon after Sahadeva is gone, Durvāsas being in a hurry to take leave of Draupadi, declares from behind the screen that by Sri Krsna's omnipotence he and his party have been magically fed to their fill He pronounces a curse on the son of Dhrtarāstra and departs Bhima relates to Draupadi that the python who caught hold of him was an ancestor named Nahusa and that Dharmaputra by answering the python's questions not only released him, but also Nahusa from his curse

When the false report that the python was Arjuna himself is exploded and when Bhima is anxious to seek out the mischief-maker, a voice is heard of one claiming to be the follower of Durvāsas threatening the Pandavas with dire consequences if the guests are not fed immediately

Bhīma's suspicions are roused regarding the irate speaker and goes out to meet him with his ponderous mace uplifted.

In the Seventh Act the introductory scene presents Vikāla, an Asura spy from the netherworld, who arrives just in time to see Jaṭāsura being crushed to death by Bhīmasena. He also witnesses the Kaurava leaders with tearful eyes, being carried away tied to the posts in the chariots of the enemies by their hair or by their upper garments. His reflections on the turn of events are full of melancholy. He clearly states that the war between the Pāṇḍavas and the Kauravas is really a war between the eternal rivals for power, the Devas and the Asuras. The deceit by which Indra robbed Karṇa of the latter's self-born armour is referred to. The anger of Durvāsas againt the Kaurava king is another item of misfortune, for it may prove an impediment to the satisfactory completion of the Yajña in which the Asuras are whole-heartedly engaged for the gratification of Maheswara. Vikāla goes back to the netherworld carrying doleful tidings to his masters.

The Act proper commences with Citraratha, in the presence of Arjuna, acknowledging, in a

playful mood, defeat at the hands of Abhimanyu in the skirmish which followed as a sequel to the defeat of the Kauravas. Citraratha declares, 'my dear boy warrior, you first dashed to splinters my mace. Immediately I recognised you as the son of my friend and was overcome by affection for you Now you have vanquished me in argument. Thus thrice subdued, I am at your service. Command me.' Abhimanyu demands the release of the Kauravas. Arjuna applauds his mandate. Citraratha contends that he is not free to release the prisoners as they were captured in obedience to Mahendra's orders. Abhimanyu replies, 'You are my captive. I will not release you unless you release my kinsmen. If you do not carry out my wishes, I shall now release them with my own hands.'

Arjuna proposes to leave the dispute to arbitration and the three move on to meet Yudhisthira agreeing to be guided by his judgment. Citraratha sends Mātali away to Heaven secretly instructing him to take the orders of Mahendra for releasing the prisoners.

Arjuna is told by Abhimanyu that he was taken there from Dwārakā by *Sri* Krsna. While Arjuna is wondering where Krsna is hiding Him-

self, Yudhisthira followed by Nakula and Sahadeva and shown the way by the escaped soldiers of Duryodhana's army, comes along Yudhisthira is most agreeably surprised to see both Arjuna and Abhimanyu together quite unexpectedly. Citraratha pays his respects to him. Arjuna refers the controversy between Abhimanyu and Citraratha to Yudhisthira. Yudhisthira pleads for the release of his kinsmen, treating the controversy as mere sport. Learning that the prisoners are to be brought to his presence to await his judgment, Yudhisthira remonstrates with Citraratha not to inflict on him the pain of looking at the humiliation of his kinsmen By the order of Citraratha, Duryodhana and the rest are stationed at a distance screened side-ward.

Citraratha is unable to appreciate this compassion of Yudhisthira for the latter's inveterate malefactors and urges upon him to leave them to their fate when by Mahendra's orders they have been made prisoners. But Yudhisthira replies with a peaceful smile, 'They have been punished adequately by his humiliation which they are undergoing Further punishment is not necessary. Therefore please release them. And moreover though we fight within ourselves, when disgrace

is threatened from an outsider, our blood-relationship asserts itself as the most potent cause for our coalescing as one party consisting of 105 members. Upon this declaration Citraratha asks Yudhisthira to wait for Mahendra's orders for which he has already despatched Mātali

In the meantime Sahadeva enters to inform Yudhisthira that Durvāsas has disappeared and some of his followers left behind are found sick of over-eating, rolling on the earth with bloated bellies and stuffed to suffocation

Draupadi, Bhimasena and Nakula join Yudhisthira just at that moment and felicitate him on the happy turn of the events since Sri Krsna appeared on the scene. Duryodhana overwhelmed with shame and sorrow is brooding over the misfortunes of the day from behind the screen which shuts him out of the view of the jubilant group

Matali presently arrives bearing the message of Indra which is to this effect – 'Duryodhana with his dependents may be released on the following conditions (1) He must say to Yudhisthira 'I am your slave' (2) should undertake to give back the kingdom after the stipulated period and (3) should give up the idea of performing the

Rājasūya sacrifice' Indra further signifies that as Citraratha is a captive of Abhimanyu, and the Kauravas are captives of Citraratha, it shall be the privilege of Abhimanyu to release the Kauravas. In return for this benevolent act the chief of the Kauravas shall consent to Vatsalā being given in marriage to Abhimanyu

Citraratha immediately orders Duryodhana to be produced before Yudisthira so that the conditions of his release may be communicated to him. Duryodhana is horrified to hear the proposals which complete his discomfiture and humiliation before his enemies, and desperately prays for some dire calamity to overtake him instantaneously. He then thinks of Balabhadra as his only ally who is likely to save him from the hideous situation imminent At that psychological moment two things happen Balabhadra with Vatsalā arrives inquiring after Duryodhana A ghostly being suddenly appears and carries away Duryodhana.

Nārada presently makes his appearance to explain the disappearance of Duryodhana. The inhabitants of the netherworld have brought to a successful completion the sacrifice they performed for making Duryodhana's person adamantine

But while God Maheśwara granted the prayer in respect of the forepart of Duryodhana's body, Devi who was displeased with Duryodhana for the sake of Durvasas, denied a similar boon in respect of the lower half of his body, thus making Bhimasena's vow to smash Duryodhana's thighs possible of fulfilment.

Krsna soon after steps in and succeeds in persuading Balabhadra to accede to the wish of Mahendra in the matter of Vatsalā - Abhimanyu marriage Balabhadra took Vatsalā to Hastināpura to avoid Krsna and effect her marriage with Laksmana, but Fate betrayed him into the hands of Krsna in the forest and Duryodhana was not to be found . Abhimanyu and Vatsalā bless the hour with all their heart because they already loved each other Yudhisthira determines to celebrate the marriage in the Kāmyaka forest itself and proposes to include among the partakers of the festivities Duryodhana himself on his return from the netherworld

Sudarsana then enters to discharge the court bard's duty of announcing the approaching sunrise in an appropriate poetic effusion At Citraratha's bidding the Gandharvas sing a song paying tributes to the exalted virtues of Yudhisthira.

Yudhisthira expresses in suitable terms his indebtedness to the king of Gandharvas and to Mahendra The play ends with Śrī Kṛṣṇa's blessings to Yudhisthira and Yudhisthira's prayer for the happiness of the virtuous and the spread of enlightenment and good taste in the world

---

SOURCE OF THE PLAY

REFERENCES TO THE ADHYĀYAS OF THE MAHĀ-BHĀRATA — VANA PARVA

The Citizens	...	1–2
Akṣaya Pātra	...	3
Vidura and Dhṛtarāṣṭra	...	4, 6
Duryodhana on Vidura's return; his despair and fears; S'akuni's words; Karṇa's proposal to kill the Pāṇḍavas in the forests	...	7
Kṛṣṇa and Salva	...	14
Vyāsa's Upades'a	...	36
Kirāta and Arjuna	...	39–41
Arjuna honoured in Swarga	...	42–43
Bhīma's adventures in Gandamādana		148
Jaṭāsura and Bhīma	...	158
Arjuna coming back	...	165
Nivātakavacas	...	170
Ajagara and Bhīma	...	180–182
Ghoṣayātrā	...	237–251
The Asuras	...	252–253

Duryodhana and Bhīṣma . 254
Karna's Digvijaya . 255
Rājasuya proposed . 256
Karna's vow to kill Arjuna . 258
Durvāsas 263-264
Jayadratha and Draupadi 268-269
Jayadratha's release 273
Kundalaharana 311

॥ अङ्कानुक्रमणिका ॥

Acts		Page
I (a) Prologue	प्रस्तावना	१
(b) Viskambha	विदुरप्रवेशः	५
(c) The Act	अक्षयपात्रोपलब्धिः	९
II (a) Viskambha	सुदर्शनप्रवेशः	१८
(b) The Act (1)	कञ्चुकी	२६
(2)	मन्त्रकरणम्	३०
III (a) Viskambha	दुर्वासस आश्रमः	५२
(b) The Act (1)	पौराः सुदर्शनस्याभिव्याहरण च	५७
(2)	मन्त्रपरामर्शः दुर्वासस आगमनं च	७२
IV (a) Viskambha	नृपकुले दुर्वासाः	८५
(b) The Act	मन्त्रप्रमारणम्	९१
V (a) Viskambha	सहदेवसुदर्शनौ	१०८
(b) The Act (1)	क्षुद्रतापसः	११४
(2)	मन्त्रप्रसादः	१२५
VI (a) Viskambha	अर्जुनागमनम्	१४०
(b) The Act	पुलायपरित्राणः	१४८
VII (a) Viskambha	त्रिकालप्रवेशः	१६३
(b) The Act (1)	अभिमन्योरभिसन्धिः	१६५
(2)	निर्वहणम्	१६९
	भरतवाक्यम्	१८६

॥ नाटकपात्राणि ॥

पाण्डवपक्षे

युधिष्ठिरः	गन्धर्वाः
भीमसेनः	मातलिः
अर्जुनः	इन्द्रसेनः
नकुलः	अरुणपुरुषः
सहदेवः	नारदः
सुदर्शनः	भरद्वाजः
शाट्यायनः	ब्राह्मणाः त्रयः
कृष्णः	शाण्डिल्योपाध्यायः
अभिमन्युः	द्रौपदी
चित्ररथः	वत्सला

कौरवपक्षे

धृतराष्ट्रः	कर्णः
सञ्जयः	जयद्रथः
विदुरः	बलभद्रः
दुर्योधनः	पुरोहितः
दुःशासनः	कञ्चुकी
शकुनिः	प्रतीहारकः

कुब्जकः	दण्डनाथः
वरभ्रकः	रक्षिणः त्रयः
सूतः	भटाः
जटासुरः	कुञ्जरिका
विकालः	सङ्गतिका

इतरे

वडवामुखः	वसुपालः
कौक्कुटायनः	पौराः
विश्वकर्मदासः	भिक्षाः
श्रीदत्तः	

ॐ

॥ समर्पणम् ॥

सम्राट्पदप्रसभलङ्घनदुर्ग्रहेऽपि
दुर्योधने प्रतिविधानमनीहमानः ।
यस्मिन् पृथाप्रथमजः प्रथते त्रिलोक्यां
शम्भो तवार्पणमिदं प्रतिराजसूयम् ॥

आत्मार्पणस्तुतिकृदन्वयजन्मभाजा
हेवाकिना समयमध्यवसाय पूर्वम् ।
सङ्कल्प्यते नवकवित्वपरिष्क्रियार्थं
शम्भो तवार्पणमिदं प्रतिराजसूयम् ॥

संरोधमुक्तमिव शारदमिन्दुबिम्बं
सम्राट्पदं समधिरोहतु रूपकेषु ।
इत्युत्सुकेन कविना क्रियते मयाद्य
शम्भो तवार्पणमिदं प्रतिराजसूयम् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

अथ श्रीमन्महालिङ्गकविविरचितं

प्रतिराजसूयम्

नाम नाटकम् ॥

प्रथमोऽङ्कः ॥

ओं नमो नाभिनालीकडोलालालितवेधसे ।
जगदाविशते धाम्ने जगत्कुक्षौ च बिभ्रते ॥ १ ॥

परिचलदसितालकान्तभाभिर्भ्रमरितफुल्लसरोरुहाभवक्त्रम् ।
कमपि किल शिशुं नमामि वंशीकलमधुरक्वणितैर्मनो हरन्तम् ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(सचिन्ताव्यानम्)

आपत्सु बन्धुस्सुहृदाप्तगोष्ठ्यां पार्थेष्विवाखण्डितभद्रकारी ।
सौलभ्यतो मय्यपि वर्ततां स चराचरात्मा भगवान्मुकुन्दः ॥

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः — अहो भाव, किमेवं दैन्यपरिवाहिणी ते प्रार्थनापद्धतिः ?

सूत्रधारः — खलकण्टकजटिले दुर्दैवमृगयुपरिचरिते चास्मिञ्जीवलोकमहारण्ये न खलु यत्र निर्वृतास्सञ्चरन्ति सज्जनहरिणाः ।

पारिपार्श्वकः — न खल्ववगच्छामि ।

सूत्रधारः — जानाति भवान् मे दायादकुलम् ?

पारिपार्श्वकः — कथं न जानामि । धार्तराष्ट्रकुलमिव पाण्डुपुत्रेषु यद्युष्मासु नित्यमनुबद्धवैरं प्रहरति ।

सूत्रधारः — सम्यग्दृष्टं भवता । (सनिश्वासम्)

ज्ञातेर्भीतिर्भवति नियतं ज्ञातिभावस्तु दुष्टो
ज्ञातिर्दुष्टः स्वयमपि यदि प्रायशः कष्टमेव ।
स्पर्धेर्ष्याभ्यां परुषितमनाः पार्श्वगो रन्ध्रवेदी
काले काले प्रहरति स चेत्तत्र चित्रीयते कः ॥ ४ ॥

केनचित्कालेनास्मद्दायादो रङ्गकुलीरो निजविद्यावैशारद्येन उत यया कयाचन विधया अनियतप्रकृतिं कुटिलं राजश्यालकमाराध्य संप्रति निःसपत्नं मया राजसम्मानोऽनुभवितव्य इति दुरभिमानेन तमेवमृजुमतिकतरसमभ्यर्थितवानिति श्रूयते ।

पारिपार्श्वकः — किमिति ?

सूत्रधार — यथा मत्कौशलदर्शनेनानुग्रहः कृतः, तथा मद्भ्रातुस्सुनन्दनस्यापि कलाकौशलमास्वादनीय सनभावैर्भवद्भिरिति ।

पारिपार्श्वकः — कोऽभिप्रायः ? किं [illegible]निराधनासमर्थान्दुष्टस्वभावतया निकारयिष्यतीति वा ? आगच्छतु । मप्रीणयाम ।

सूत्रधारः — सत्ये, न तु मे तथा धीरं मनः स्थिरीभवति । दुःसङ्कुलाः प्रायः फलन्त्यस्मिन्नशुभे कलौ युगे । तथा हि —

परिम्लाना साधोरुपचितगुणा दीक्षिरमत-
स्समता मन्धा व्यर्थाम्मपदि फलन्त्यः खलगिरः ।
अपध्वस्तारम्भा अकलुषहृदोऽन्ये तु कृतिनः
स्त्री दुर्नीतारास्सुजननिपदोऽन्यस्य सुतराः ॥ ५ ॥

दुराराध्याश्चैश्वर्यमत्ता नृपतयः प्रतिष्ठामात्रगर्विता कुटिलन्यमाराः । तदिह शरणाथो नदशरणम् । स यथा दुर्योधनप्रेरितादुर्वाससः पाण्डुसुतानरक्षत्तथा सङ्कटेऽस्मिन्नस्मानपि रक्षतु ।

पारिपार्श्वकः — रक्षिष्यति नूनम् । अपि चास्मन्हिताना कुटिलाशया शिक्षणार्थं माधवप्रसादनार्थं च तमेव दुर्वाससं उपाख्यानमाश्रित्य किमपि रूपकं प्रयुङ्क्तामत्र भार ।

सूत्रधारः — सत्ये, साधु प्रतिबोधितोऽस्मि ।

कुले महत्यप्पयदीक्षिताना वाग्देवतानित्यविहारभूमौ ।
श्रीत्यागराजाध्वरिणा प्रपौत्रश्चकास्ति यज्ञेश्वरसूरिसूनुः ॥

यस्योद्गातृदशानन भवदयाभव्योदयं नाटकं
यत्काव्येष्वभिनिश्रुते वनलताव्याजोक्तिरत्नावली ।
संगृह्णन्वनपर्व भारततरोस्सोऽयं महालिङ्ग इ-
त्याख्यातः प्रतिराजसूयमकरोद्धर्मोडुप नाटकम् ॥

तेन ह्यनेन तीर्थेनास्मदनुग्रहार्थं मिलितायाः साहित्य-संप्रदायोद्धारधृतकल्याणव्यवसायायाः विद्वत्परिषदोऽस्यास्सद्यो मनस्समुल्लास संपादयावः । यत ,

उच्चैःकलावतां नित्यमभिज्ञाराधनं धनम् ।
अस्थिरद्वेपसंमानैरलमेतैः खलैर्हि नः ॥ ८ ॥

(नेपथ्ये)

केन मे हृदयगतं भणितम् ?

सूत्रधारः — अये, क एष व्याहरति धीरमधुरस्वरः ? (दृष्ट्वा) हन्त, दृष्टम् । एष खलु विज्ञानभास्करप्रज्ञो नीतिगहनसन्तमस-भिदुरो विदुरः पाण्डवाश्रमस्य नेदीयस्यरण्यभागे समवतरति रथात् । मारे तदेहि, गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ) ॥

॥ प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति विदुरः ।)

विदुरः — केन मे हृदयगतं भणितम्? सत्यमेवमेवैतत् ।

उच्चैः स्वजनतां नित्यमभिज्ञाराधनं धनम् ।
अस्थिरद्वेपसंमानैरलमेतैः खलैर्हि नः ॥ ९ ॥

अहो दुर्मतीनां व्यामोहः । अथवा,

मन्त्रोऽनृतं हृदयहारि फलं च सूते
प्रत्यक्षनव्यममनोज्ञमृतं तु नाम ।
तेनार्भका इव निषिद्धरता भ्रमन्तो
मर्त्या व्रजन्ति परितापदशां परस्तात् ॥ १० ॥

(विचिन्त्य) उभयतस्त्वद्दौर्जन्यं तत्खलु प्रेक्षणकमद्यापि मे प्रत्यक्षमिव रणरणकदायि । हा धिक्! ननु दैवतान्यपि किं प्रलीनानि? तदात्वे खलु,

सन्देहदोलातरलाक्षिणोऽप्यमात्यकेऽप्यन्वयपूजितेषु ।
धर्मात्मना धर्मसुतेन रुद्धे स्थिते च भीमे स्फुरिताधरोष्ठे ॥

संक्षिप्तगात्रमनरुद्धविलोलनीवि
स्रस्तालकं नृपसभे रुदतीमगत्या ।
आकर्षतः पतिशतैरभितर्जयन्ती
दुःशासनस्य सहसा न रसाम किं द्यौः ॥ १२ ॥

हन्त भोः, न तावत्प्रविशन्नपि कलिस्सुतरामाहोपुरुषिकामाविरकार्षीत्।

धर्मद्रोहकृतो बहुव्यसनिनो मूर्खाः प्रचण्डा अपि
स्वादुकारमणुं सयानरसना मानुष्यकं भुञ्जते ।
ये केचिद्यदि साधवः परमनःपीडामदत्वा मना-
क्स्वार्थानेव परित्यजन्ति विपदस्तेष्वेव संकेतिता ॥

धिक्कष्टम्। आकस्मिक्येषा दशापरिवृत्तिः पाण्डुपुत्राणाम्- यत्सत्यमद्यापि मे स्वप्नकथेवाविश्वासयोग्या प्रतिभाति।

राजसूयेन येनेदं विनिर्जित्य वसुन्धराम्।
स भीमार्जुनयोर्ज्येष्ठः श्रिया सद्यो वियोजितः ॥ १४ ॥

अथवा ऐश्वर्यपटलप्रावृट्प्रावरणनिर्मुक्ता गुणश्रीरद्यैव किल विशेषेण विद्योतते सन्मनःकमलाकरोल्लासाय। तथा ह्यवितथमेतद्यदुच्यते —

माधुर्यं स्वदते निपीड्य बहुधा काण्डान्यदिक्षोर्जनो
हेम्नस्सारमवैति कर्षणशिलापट्टे निघृष्यैव यत्।
गन्धं दीपयतेऽगुरु यदपि यत्तक्ष्णोति दीप्त्यै मणिं
तत्पीडामपहाय कुत्रचिदपि श्लाघ्यो न तत्तद्गुण ॥

तदद्य पुण्यश्लोकं महात्मानं धर्मनन्दनं द्रष्टुं त्वरते मे हृदयम्। (परिक्रम्य) दिष्ट्या मां निर्वासयामास हितोपदेशश्रवणकातरो धृतराष्ट्रः । यः खलु,

> स्नेहं कृपाकुलमना अपि पाण्डवेषु
> प्रायोऽप्युपेक्षितनयानुगमोऽपि मन्त्रैः ।
> दुर्वृत्तपुत्रकनिकारकथाप्रसक्तौ
> भोगी प्रकोपित इव श्रयते विकारम् ॥ १६ ॥

अथवा सुदुर्निरस एव प्रज्ञावतामपि पक्षपातग्रहः पुत्रादिषु, आत्मीयदुष्कृतसमर्थनाध्यवसायश्च । समभीष्टपरिवादकं पथ्यं खलु प्रायः कटु भवति प्राणिनां परोपन्यस्तम् । तत्र सेवन्ते यावदप्रतिक्रियं दुष्परिणामं प्राप्य विनश्यन्ति ।

> वैरं हितोपदेशेषु दुर्मन्त्रेष्वानुकूल्यधीः ।
> क्रियावाचोरदाक्षिण्यं जिह्मता प्रणयिष्विति ॥ १७ ॥

एते खलु विनिपातोदर्कसूचका आत्मविकाराः प्रायो मनुष्याणाम् । अथवा शान्तं पापम् । खलचरितस्यापि बन्धुजनस्यामङ्गलमाशंसितुं नोत्सहे । सर्वथा भीष्मकृपद्रोणादीनां भगवतो व्यासस्य च हितवचनैः कुलवैरस्यास्य नचिरात्प्रशमः प्रसज्जतु । (नेपथ्ये)

मैवं भवतु

विदुरः — अये, कोऽत्र भो मदाशसा निषेधति ?

(नत्वा)

चिन्ता वो वर्तयामः कथ न्विति ।
न वने धार्तराष्ट्रो नश्शासिता सौनलान्वितः ॥ १८ ॥

तदागच्छत, आगच्छत । विपरसधर्मसमुत्तेजितगुतेर्विरानमानस्य धर्मसूनोः स्वस्तिवचनोत्फुल्लवदनकमलाः पादमूलमेनं पाश्रयामः ।

विदुरः — अहो नु खलु भो, महानेव सङ्घः महीसुराणां नगरादपव्रजतां सगोवत्सानां सशिष्यस्त्रीबालानाम् । अहो वर्चस्विता ब्राह्मण्यस्य, याऽद्य दूरोदितस्यापि शारदार्कस्य प्रभां नियच्छतीव ।

अधीतच्छन्दसां ज्योतिः प्रभावो ज्ञानभास्वत ।
तपोऽनुष्ठानज तेजो हुतस्याग्रेरुतोद्गम ॥ १९ ॥

धिक् खलु नगरं ब्राह्मणैरपवर्जितम् । धिङ्नाम पुरुषान् ब्राह्मणैरवगीतान् । धिगपि च राजानं ब्राह्मणैराकुष्टम् । अयमहमेतान्पुरस्कुर्वाण एव धर्मनन्दनं द्रक्ष्यामि ।

(इति निष्क्रान्तः)

॥ शुद्धविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशत्याश्रमद्वारमध्यासीनो युधिष्ठिरः ।)

युधिष्ठिरः — (सचिन्ताविषादम्)

नूनं नार्हति सेवन व्यसनिनः काम न चामी वयं
दत्ताह्वानमभूत्तया नृपसभे मानार्थमङ्गीकृतम् ।
मर्या निर्निपया ममास्त ममता तस्मिन्खलोपक्रमे
तिष्ठाम्येष च धर्मपाशनियतः को वेद दैवीं गतिम्॥

अपि च,

नार्जितं व्यवसायेन न भुक्तं भोगतृष्णया ।
न त्यक्तं परितापेन न एवास्मि युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

अथवा, ज्वरवेगामिवैश्वर्योन्माद, मालिन्यानुपङ्कमिव विषयवासनानुलेपम्, उन्मत्तकोलाहलमिव कामक्रोधविकारविकटं परिस्पन्द भानवत परिनिर्वर्तितश्च मे धन्यवृत्तिमुपकल्पयता सदृशमेव न किं विदधे विधिना । यत्सत्य, चिरपरिचित इव मे श्लिष्यत्यन्तरात्मन्येव वनवास एव । अहो सौभाग्यमस्य;

एतान्याश्रममण्डलानि महता क्रोडेषु शाखाभृता-
मस्पृष्टानृतमर्थलोभनिरतव्यापारमप्याप्यते ।
संसर्गेण विपश्चितामिह तपोऽनुष्ठानपूतात्मनां
शान्तिप्रेमसुखो स्फुट परिणमन्त्याभ्यन्तराः काश्चन ॥

(प्रविश्य)

इन्द्रसेनः — राजन्, आर्यविदुरं पुरस्कृत्य हस्तिनापुरवासिनो महाब्राह्मणास्सङ्घशस्त्वामुपतिष्ठन्ते ।

युधिष्ठिरः — (ससंभ्रमम्) अर्घ्यमर्घ्यम् । (इत्युत्थाय प्रत्युद्गच्छति)

इन्द्रसेनः — तद्भट्टिन्या आनाययामि । (इति निष्क्रान्तः)

युधिष्ठिरः — किं मां प्रत्यनुनेष्यन्ति ?

(ततः प्रविशति विदुरो ब्राह्मणसङ्घश्च)

युधिष्ठिरः — अथवा तु खिन्नवर्णास्सर्वे एते लक्ष्यन्ते ।
(उपसृत्य) स्वागतमार्यस्य । नमो भगवद्भ्यः ।

(प्रविश्य)

द्रौपदी — आर्यपुत्र, इदमर्घ्यमिदं पाद्यम् । नमो भगवद्भ्यः ।

भरद्वाजः — (सास्रम्) राजन्, विजयश्रिया युज्यस्व । याज्ञसेनि, नित्यमाश्रितपालनी श्रीमती भूयाः ।

द्रौपदी — (स्वगतम्) सम्प्रत्यात्मभरणेऽप्यशक्ता खल्वस्मि । कुत एतावान्मे विभवो भविष्यति ।

युधिष्ठिरः — अहो मे सौभाग्यम् । वनस्थमप्यनुजिघृक्षवः पावनदर्शना भवन्तो मामनुप्राप्ताः । इदमर्घ्यं, इदं पाद्यम् । किं न प्रतीच्छत । वनस्पतेरस्य च्छायायामेव निषीदन्तु भवन्तः । अन्तःकरणैकरसिकानां भवद्विधानामवस्थानुगुण एवोपचारो

हृदयंगमो भवितुमर्हति । अद्यैव खलु कृपणोऽस्मि । यन्मन्द-- विभवतया भवतामनुरूपामभ्यर्हणामुपकल्पयितुमसमर्थो भवामि । (सशोकम्) कथमश्रुळिन्नमुखास्सर्वे न किंचित्प्रतिपद्यन्ते । आर्य, भवानपि किमेवम् । अलं शोकेन ।

द्रौपदी— (स्वगतम्) किं दारुणतरं कमपि कुरुपतेर्नवमुपक्रम-- मुपन्यसिष्यन्ति !

विदुरः— युधिष्ठिर, अपत्रपते मे वाणी तथाविधेऽध्यवसरे परिस्पन्दमन्थरा भूत्वा अद्य त्वत्पुरो वहिरङ्गमितुम् । अपि च ;-

मुक्तवेणीमिमां साध्वीं रुदितोच्छूनलोचनाम् ।
पश्यन्कथं न शोचामि निःश्वासम्लपिताधराम् ॥ ४ ॥

धिग्गाङ्गेयं धिक्कृपद्रोणमुख्यान्
धिग्गान्धारीजानिमेतान्धिगस्मान् ।
सभ्यस्थाने पातकस्यांशभाग्भि-
र्यैरुत्तानं वीक्ष्यमाणैर्निषण्णम् ॥ ५ ॥

[इति शोकावेगं नाटयति]

प्रथमो ब्राह्मणः — हा महाराज, हा सत्यव्रत, हा राजसूय- याजिन्, ईदृशीमवस्थां लम्भितोऽसि सभ्रातृदारो दायाद-- पातकिभिः ।

मुकुटोपरचितमुकुलैरञ्जलिभिरुपासितो नृपालैस्त्वम् ।
कथमद्य वनचराणामद्भुतलक्ष्यो वने रमसे ॥ ६ ॥

द्वितीयो ब्राह्मणः —

धिग्धार्तराष्ट्रमविधेयमनार्यबुद्धिं
धिक्सौबल प्रबलपापमतिं जघन्यम् ।
दुश्शासनं धिगयशस्करकृत्यधीरं
धिक्कर्णमन्यपरिवादनिगूढगर्वम् ॥ ७ ॥

एषाऽस्माकं समासः ।

न तु भूयः प्रवेक्ष्यामः कौरवाभिद्रुतां पुरीम् ।
युष्मान्वियासयद्भिः किं न सन्तोऽप्यपहस्तिताः ॥ ८ ॥

तृतीयो ब्राह्मणः —

धर्मज्ञो महाप्राज्ञ नयानयकोविद ।
यत्र त्वमसि वत्स्यामस्ततोऽन्यत्र निराश्रया ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरः — अस्तु वा मा वाऽस्मासु दारुणोपक्रमो धृतराष्ट्रजः । निन्दित एव ध्रुवं स राजा भवन् भूसुराणामेवमनाश्रयः । (स्वगतम्) अयि भो दुर्योधन, अद्यैव त्वत्सकाशं गच्छामि नृशंस त्वया मय्याचरितम् ।

मामास्पदाद्भ्रंशयता त्वया हि न केवलं काननवासदैन्यम् ।
कार्पण्यमेतत्प्रथमं प्रदिष्टं भिक्षार्थिनो ग्राहयितुं नत्वर्थम् ॥

द्रौपदी — (स्वगतम्) अनर्घमिदमुपस्थितमातिथ्यचरणसौभाग्यं मे हतविधिर्विलंवयति ।

विदुरः—(स्वगतम्) नूनं धर्मसङ्कटे निक्षिप्तस्सीदति धर्मवत्सलः ।

द्वितीयो ब्राह्मणः— राजन्, मा च ते भून् चिन्ता कथमहमवस्थान्तरं गतो भवान्तं विप्रसङ्घं बिभृयामिति ।

> स्वयमाहृत्य वन्यानि भुञ्जानास्त्वामुपास्महे ।
> अनुध्यानेन जप्येन भावयन्तश्शिवं तव ॥ ११ ॥

भरद्वाजः— राजन् साधुद्वयानन्दन, धर्मनन्दन, बाढमेवमेव । नस्सर्वेषां परिनिष्पन्नोऽध्यवसायः । तदलमसमाधानदुर्ललितेन ।

युधिष्ठिरः—अहह दुष्करमभिहितम्, कामं सत्सङ्गो मां पवित्रयिष्यति । न तु खलु शक्यं स्वयमाहृत्य भोजिनो युष्मानिरुपकारवन्ध्यस्य मे प्रेक्षितुम् । कथं ह्यस्मद्विधो गृहाश्रमे वर्तमानो जनः पालने भरणे चाप्याश्रितानुदास्ते । हन्त भोः,

> होतॄणां यज्वनां नित्यमभिज्वलिततेजसाम् ।
> अन्नं मे भुक्तशेषं वो नान्वमंस्त सुयोधनः ॥ १२ ॥

(नेपथ्ये)

अनुमनुतां मा या स कुरुकुलपांसनः । वयमनुमन्यामहे ।
शृणु भोः धर्मप्रिय, धर्मनन्दन, शृणु

अन्नानां स्मृतिसुलभां समृद्धिमेनां
पाञ्चाल्याः प्रतिदिवसं प्रसादयित्रीम् ।
कल्पादौ प्रथमनिसृष्टपङ्कसाना-
मंशूनां मम विकृतिं गृहाण पात्रीम् ॥ १३ ॥

(सहसा आविर्भूय)

अरुणपुरुषः— अयं ते भगवतः पूष्णः प्रसादः ।

(इति स्थालीं दत्त्वा अन्तर्हितः ।)

युधिष्ठिरः — अहो ब्राह्मणानां महिमपारम्यम् । यदद्यापि मंशुमाली मामनुकम्पते ।

ब्राह्मणाः— अहो शुद्धसत्वता राजर्षेः, यं यदृच्छादृष्टपरिताप-मननुगृह्य वर्त्मनि पुरः प्रकाशितुं नासहिष्ट गगनमहापथनित्य-पान्थो भगवानहस्करोऽपि ।

विदुरः— अविगीताभिनिवेशव्यसनिनं त्वां स्थाने खल्वभि-वर्धयन्ति देवाः ।

युधिष्ठिरः— (समक्ष्युन्मेष)

त्रयीमयाय देवाय मध्ये नारायणात्मने ।
सवित्रे ग्रहनाथाय महसां निधये नमः ॥ १४ ॥

तापच्छिदे प्रणमतां तपनाय तेजो-
धाम्ने द्विषट्तनुविभाजितकालभूम्ने ।
ताराग्रहाधिपतये किरणैस्त्रिलो-
लोकत्रयाय भवते भगवन्नमोऽस्तु ॥ १५ ॥

सर्वथा कृतार्थोऽयं जनः । पाञ्चालि, आदत्स्व भगवतोऽम्बर-
मणेरनुकम्पामिव घनीभूतां मनोरथानुविधायिनीमेनां पात्रीम् ।

द्रौपदी— अनुगृहीतास्मि । (इति गृहीत्वा स्वगतम्) एवंविधै-
र्दैवानुकम्पापिशुनैरभ्युदयैः कामं क्षुद्रारातिविहितो निकाराग्नि-
सन्तापोऽपि शक्यः निर्वापयितुम् ।

(नेपथ्ये)

भोः पाण्डुकुलप्रदीप, राजर्षे, सुखाय ते भवतु मध्यमा
सन्ध्या । अद्य हि,

व्यामृष्टवारिधरबाष्पभरासु दिक्षु
निर्मन्थरप्रसृतभानुरयं समिन्धे ।
पूषा प्रभावविनिवर्तितलोकदृष्टि-
र्मध्येनभस्त्वमिव भावितधर्ममर्मा ॥ १६ ॥

अपि च,

उन्नमितताम्रमण्डलरविभृङ्गारा पुरस्सरोजानाम् ।
भिक्षाप्रदेव राज्ञी विराजते शारदी नभोलक्ष्मीः ॥ १७ ॥

युधिष्ठिरः — अहो, प्रेमपेशलत्वान्मयि महर्षय एव मे वैतालिकनियोगमशून्यं कुर्वन्ति ।

ब्राह्मणाः — सुष्ठु, स्थाने खल्वाधिकारः ।

द्रौपदी — आर्यपुत्र, इत्थं च हस्तगतोपायाऽहं तावदतिथीनामाराधनयोग्यं पाकसंविधानं सम्पादयामि । तदनुजानीहि मामभ्यन्तरगमनाय ।

युधिष्ठिरः — सुष्ठु गृहिणीपदे जागर्ति भवती । एवं भवतु ।
(निष्क्रान्ता द्रौपदी) इन्द्रसेन,

(प्रविश्य)

इन्द्रसेनः — देव, अयमस्मि ।

युधिष्ठिरः — किमासि वक्तुकाम इव ?

इन्द्रसेनः — देव महाराजधृतराष्ट्रप्रेरितः सञ्जयः आर्यं विदुरं परिपृच्छन्माद्रीसुताभ्यां तिष्ठति ।

युधिष्ठिरः — भवतु, संभावयिष्यामि । अथ भगवतस्सूर्यस्यानुकम्पाविशेषमावेद्य फलमूलान्वेषिणौ खननावचयकर्मण्यग्रौ भीमार्जुनौ सद्यो गत्वा निवर्तय ।

इन्द्रसेनः — तथा (इति निष्क्रान्तः)

युधिष्ठिरः — (स्वगतम्) कुतः खलु सञ्जयं प्रेषयति धृतराष्ट्रः ?

विदुरः— (स्वगतम्) कथं मां समाचिन्तयते धृतराष्ट्रः? कष्टं बहुमानसङ्कटे निपतितोऽस्मि । कुतः प्रत्याख्यानं नाम तादृशस्य आबाल्यादारभ्यदर्शितैः प्रभवदशामनाक्षराणाम् । अनया प्रणाल्या अन्यदिदमनिष्टमत्रापत्स्यते । न खल्वियतीमपि वृद्धिं पाण्डुनन्दनानामसमक्षोऽधिगम्य निषहिष्यन्ते सौबलादयः । अथवा कृतं शङ्कया । असहमानानामात्मानमीर्ष्या प्रदहतु । किमन्यत्प्रतिपत्तुं पारयिष्यन्ति? (प्रकाशम्) राजन्, भवतोऽप्यनुष्ठानवेला अतिवर्तते ।

युधिष्ठिरः— बाढममी प्रचलिष्यामः । अयि भोः, पूज्यपादा ब्रह्मनिष्ठाः, एवं वो युधिष्ठिरः शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।

अनुमतमिह वस्तुं वस्तु साक्षान्मनीना
प्रहितमपि हितं तत्पात्रमक्षय्यभैक्षम् ।
अथ च परिकरं मे युष्मदाराधनार्थं
सफलयितुमनूनं संप्रसीदन्तु सन्तः ॥ १८ ॥

भरद्वाजः — पाण्डुनन्दन, किमिदमुच्यते । मनोरथः खल्वस्माकम् ।

युधिष्ठिरः — आर्य, भवान् सत्रयज्ञः कियन्तं कालमातिथ्यग्रहणेनास्मान् कृतार्थीकरिष्यतः ।

विदुरः— परं नः प्रियम् । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति सुदर्शनः ।)

सुदर्शनः— (नभोऽवलोक्य) अये, चरमवसानोन्मुखी शर्वरी! इदं मानुष्यकधर्मतादवस्थ्यं नाम प्रकृतिरूपस्यापि जगतः। तथा हि—

> शान्तोल्ककरुतासु दिक्षु विहगैर्व्याकीर्णमुत्कूजितं
> कोकानामयमुत्सव पुनरयं शोकश्चकोराननेः ।
> लक्ष्मीं कैरवपङ्कजयोः कलयते संमाननानुक्रमं
> भानावभ्युदयोन्मुखे च्युतिममामिन्दुः पुरो निन्दति ॥

(परिक्रम्य दृष्ट्वा) अयं नः पूर्वगोष्ठीसब्रह्मचारी मठिकाभ्यन्तरे स्वपिति । भोः ताण्ड्यायन प्रबुध्यस्व, प्रबुध्यस्व । कथं शिष्टाभिजनस्त्वं प्रत्युषसि स्वप्नेऽभिरमसे ।

(प्रविश्य)

ताण्ड्यायनः— अये सुदर्शनमिश्रः !

सुदर्शनः— कुतो मां मिश्रयसि । केवलः खलु सुदर्शनोऽहम् । अथवा भवानपि ताण्ड्यायनमिश्रो भवतु ।

ताण्ड्यायनः— नहि नहि । श्रीमत्याः सुन्दाः प्रसादनार्थं भगवते

द्वैपायनस्यान्तेवसन्तं भवन्तं, नित्यं सुरगुरायमाणस्तस्य शाण्डिल्यो-पाध्यायस्य ताड्यायमानस्ताड्यायनोऽहं कथमार्यवाचा न संभावयामि । न खल्वयापि भवान् ताड्यायनसब्रह्मचारी ।

सुदर्शनः — अपेहि, अपेहि । शापितोऽस्यावयोरेकशाख्यापरिवर्तन-प्रमाणिनेन वयस्यभावेन, यद्येवं पुनर्मिथ्योपचारकदर्थनामनु-रुध्यसे ।

ताड्यायनः — भवतु तावत् । मित्रमणे, चिरात् खलु प्रेक्षे त्वाम् । तत्कीदृशोऽत्रमरः ? अथवा कति दिवसास्त्वत्सूक्ति-सुधासंकोत्कुकर्णयुगलस्य मम । अयि सहृदयावतंस, वर्णयाद्य प्रभातसमयम् ।

सुदर्शनः — न खल्वाशुकविरहम् । तथापि यदनुरूपं काव्यार्थं चिन्तयामि तावत्तरणिगर्भतया पाण्डुरावकाशप्राचीमूलमनोहरं त्वमेवोपलभमेनं मुहूर्तं वर्णय ।

ताड्यायनः — बाढम् । क्षुद्रप्रभायानां खल्वहीनाः परिकराः भवन्ति । भवत्वेवं तावत् ।

आगस्त्यः करमुकुलः किमर्कबिम्बः
प्रत्यक्षं पिबति तमोमहोदधिं यः ।

(विचिन्त्य) उत्तरार्धे दुःसन्धानं भवति ।

सुदर्शनः — कथं दुःसन्धानं संपद्यते ?

ताड्यायनः — समुद्रं पीत्वा स मुनिः परिशेषितं रत्नजातं न रत्नवपजहार । एष तु रविः तमः पीत्वा तारकौघं द्रागपहरति । कथमत्र संविधेयम् ?

सुदर्शनः — पश्य सखे, कोऽत्र क्लेशस्संविधाने ।

> व्याकीर्णे यदि पुनरेष रत्नजातं
> तारारूयं हरति विग्रक्षितं न तन्नः ॥ २ ॥

ताड्यायनः — (विहस्य) सखे, यत्सत्यं सुदर्शन एव भवसि । *अथ विश्राम्यत्वेतन्मत्प्रलपितश्रवणकौतुकं नाम ।* वर्णयतु भवान् सुमधुरं शर्वरीविरामम् ।

सुदर्शनः — अनुल्लङ्घनीयस्सुहृदादेशः । तथाहि —

> पाण्डुच्छाये प्रतिहतमहस्यैन्द्रदिक्तारकौघे
> भानोर्बिम्बं तिरयति पुरः संभृते वाष्पघन्धे ।
> वाम्भोऽब्जिन्या परिनिपतता मारुतेनापजह्रे
> भृङ्गध्यातं ललितमधुरां मोस्तुमेनामनार्यैः ॥

अपि च सखे पश्य ।

> रश्मिकरैर्निर्धूता तारावली गगनाङ्गणे
> दलितमहसः पत्युः पाश्चात्यदिक्तटलम्बिन ॥

परिमरमुपावृत्ता पुञ्जीभवन्त्यपि दुर्गता
प्रमुषितरुचिः क्षीणक्षीणा प्रयाति परोक्षताम् ॥

शाङ्खायनः— अहो कथं चित्तविद्रावणं रसान्तरमत्र संमिश्रयति भवान् । हा धिक्, ईदृशीमेव खलु याज्ञसेनीमद्य पुरःस्थितामिव पश्यामि । सखे सुदर्शन, सौजन्यशेवधिस्साधुजनोऽप्येवमायास्थाने निविहृतेनेत्थमिम्ममोपघाते कथं पश्यसि ?

सुदर्शनः— सखे शाङ्खायन, कृतमत्र विप्रलम्भेन । पश्य ;

यत्कृच्छ्रेषु गुणा भवन्ति विदिता लोकैरविश्वासिभि-
स्तानुद्भावयितुं विधिर्गुणवतां विस्तारयत्यापदः ।
ते चामी गुणिनो विमर्दममितश्रेयस्करं मन्वते
यत्तेषामिदमेव जीवितफलं धर्मस्य संरक्षणात् ॥

(आकाशे) हा अजातशत्रो, गुणेष्वेव खलु ते दृढं विश्वासिभिरेवं दौर्गत्यान्धकूपे समवरोपितोऽसि ।

आकारितो नहि दुरोदरमाक्षिपेस्त्वं
निर्वासितोऽपि समयं न कदापि भिन्द्याः ।
इत्थं विदन्ति रिपवस्तव धर्मसूनो
लोकोत्तरं खलु गुणौ बहुदु समूलम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये)

ताड्यायन, ताड्यायन,

ताड्यायनः — हा धिक, हा धिक्, उपाध्यायो मामाह्वयति । सुहृत्समागमप्रमादनिर्भरेण मनसा स्वनियोगो विस्मृतः । तत्सखे, गन्तास्मि । कथय, कथय तावत्; कुतस्त्वम् ? अद्य कीदृशो वा नियोग इति ।

सुदर्शनः — आदिष्टोऽस्मि भगवता द्वैपायनेन, यथा — अयि सुदर्शन, सद्यो गत्वा विदुरावसथनिवासिन्याः कुन्तीदेव्याः मत्समाश्वासनमावेद्य —

(नेपथ्ये)

ताड्यायन, ताड्यायन, दुष्टवटो क्वासि ।

ताड्यायनः — (उच्चैः) अयमहमागतोऽस्मि । सखे सुदर्शन, ब्रूहि, ब्रूहि, क्वावयोः पुनर्दर्शनं भविष्यति ।

सुदर्शनः — नन्वत्रैव । ममापि प्रत्युपस्थितं प्रथमोपाध्यायवन्दनं न लङ्घनीयम् । एष स्वयमेव प्राप्त उपाध्यायः । तत्समाहितो भव ।

ताडयायनः — सन्निहितोत्पातप्रशमन त्वमेवाद्य मे मङ्गलोपस्थाने भवितुमर्हसि ।

(ततः प्रविशति क्रुद्ध उपाध्यायः)

शाण्डिल्यः — अरे, रे, गुरुनिदेशावमानिन्, उपस्थिते करणीये यासि तिरोधातुमात्मानम् । किं नादिष्टोऽसि मया प्रत्युषसि काम्यकवनं प्रस्थास्यमानानामस्माकं शकटसंभारारोपणे सन्निहितेन त्वया भवितव्यमिति ।

ताक्ष्यायनः— मर्षयतु मामाचार्यो मर्षयतु । अद्य खलु —

सुदर्शनः — (उपसृत्य) उपाध्याय, सुदर्शन एषोऽभिवादये ।

शाण्डिल्यः— अये, कथमस्मच्छिष्यः सुदर्शनः ।

सुदर्शनः— अथ किम् । भवतां शिष्यकोटिप्रवेशेनात्मानं धन्यंमन्यस्स एवाहम् ।

शाण्डिल्यः— अप्यनामयं ते? अपि निरुपघातं प्रचरसि शुभाध्वनि? अथवा, अनवसर इत्येव मन्ये । कौरवाणामेतादृशेन दौर्जन्येन प्रक्षिप्तचिन्ताशल्यव्याकुलात्मानमेव भगवन्तमवगच्छामि ।

सुदर्शनः— अस्त्येतत् । संप्रति खलु भगवतः आश्रमोद्देशे सन्निधानमपि विरलविरलमापादितम् । तथाहि—

> अद्यानुशोचति सुतानुपगम्य पाण्डो-
> रद्यानुनेतुमुपसर्पति धार्तराष्ट्रान् ।
> जागर्ति योगनिधया दुरुपक्रमाणां
> शश्वच्च कौरवभुवां प्रतिकारहेतोः ॥ ७ ॥

शाण्डिल्यः— अथाद्य कुत्र स भगवान् पाराशर्यः ।

सुदर्शनः— अनुनयदुरासदेषु धार्तराष्ट्रेषु, अन्ततो युद्धमपरिहार्यं मन्वानः पाण्डवपक्षशिवानुध्यानपरो भगवान्, लोकपालास्त्रसमुदायं, पाशुपतं च भवानीपतेरमोघमस्त्रमर्जुनं प्रापयिष्यन् साधनकलापमुपदिश्य तपसे सद्यस्त प्रेषयितु धृतव्यवसायः पाण्डवाश्रमं प्रति गतः ।

शाण्डिल्यः — तत्सुविहितं त्वया पुनर्नगरं निवर्तमानेन । गुरुभिरपि स्वयमाशंसनीयशिष्यभावः खलु त्व मेधावी । शास्त्रग्रहणसामर्थ्यधर्मेण पञ्च पर्यायाः शिष्यत्वेन प्राप्ता कीर्त्यन्ते । तेषु त्व प्रथमपर्याये । अयं च वञ्चनापण्डितः पश्चिम पर्याये । तथा हि —

> ते केचिद्दर्पणोपमाः श्रुतधरास्तेऽन्ये सकृद्दर्शना-
> दर्थानाकलयन्ति सूक्ष्ममतयस्संस्कारलग्नानिव ।
> अन्येऽधीत्य मुहुर्विदन्ति लिखितं गृह्णन्ति केचिच्छनै
> र्वाणीं दर्दुरवत्परे तु रटनैरुच्चाटयन्त्यञ्जसा ॥ ८ ॥

(इति ताड्यायन सावज्ञमवलोकयति)

ताड्यायन — (स्वगतम्) अवितथमेतद्गुरुपुत्रे भाण्डायन एव, यस्य निरन्तरेष्वध्ययनभ्रेशेषु पुत्रवत्सलतया ताडनानां भागिनं मा करोत्याचार्यः ।

शाण्डिल्यः — तेन हि, सुदर्शन अद्य विकर्तनानुभद्दलब्धाक्षय-पात्रमहिम्ना समाराधितासंख्यभिक्षामुनो धर्मपुत्रस्य पार्श्वमेव सकुटुंबं प्रस्थितानस्माननुप्रस्थास्यसे किल। एष ताड्यायनोऽपि तथैव।

सुदर्शनः — उपाध्याय, भगवदादेशेनैव प्राप्तोऽहं नगरीम्। तत्र-भवतीं कुन्तीदेवीं दृष्ट्वा तदनु काम्यके सहदेवानुवर्ती भविष्यामि। अद्य सहदेवमनुस्मृत्येव नितरां परितप्यते भगवान् — सुकुमारतरः कथं स काननवासदुःखेन म्लायत इति।

शाण्डिल्यः — उपपन्नमिदम्। जानामि च युवयोराशैशवादुपचितं मिथस्साहित्यगोष्ठीरसास्वादनिरन्तरं वयस्यभावम्। तद्गच्छ पुन-र्दर्शनाय। वयमपि प्रतिष्ठामहे, येन प्रास्थानिको वर्गोऽस्मा-न्प्रतिपालयिष्यति। ताड्यायन, इत इतः।

ताड्यायनः — सखे, सुदर्शन, आपृच्छे किल।

सुदर्शनः — गच्छ पुनर्दर्शनाय।

(निष्क्रान्तौ शाण्डिल्योपाध्यायताड्यायनौ)

अहो सौभाग्यं युधिष्ठिरस्य। अथवा धर्मव्यवसायिनस्तस्य प्रकृतिभूतं खलु देवभूदेवप्रभवमानुकूल्यमकृत्रिमम्। (अवलोक्य) हन्त, तालप्रमाणमुदितः किरणमाली। तथाहि,

वैभातिकानिलचलत्सरलद्रुपर्ण
सङ्घातपाततरलाः किरणप्ररोहाः ।
बालांशुमालिन इमे किमपि प्रसक्त-
माङ्गिजष्ठशोभनरुचोऽभिनयन्ति नृत्तम् ॥ ९ ॥

तदविलम्बेन कुन्तीदेवीं द्रष्टुमुचित मे । (इति निष्क्रान्त)

॥ विष्कम्भ ॥

(तत प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी — अहह, भोः युगपरिवृत्तिरिव महानेष राजतन्त्र-प्रलयोऽस्माभिश्चिरजीवितया प्रत्यक्षितः ।

स्मराम्यह शन्तनुमिन्द्रतुल्य भोगे प्रयोगे कुशलोत्तरे वा ।
विचित्रवीर्यस्य च राज्यभार पश्यामि चाप्यन्धकराज्यमेतत् ॥

एतादृशे ह्यरमणीये धर्मप्रक्षोभसमये निर्विष्टशोभनदिवसाना सेवितोदारपुरुषाणा नः स्वनियोगानुवर्तन नाम चिरपरिचिताचारमपि जुगुप्सनीयमिव भवति । धिक्कष्टम् ।

युधनहुषययातिप्रष्ठकल्पप्रकाशे
पुरुभरतकुलेऽस्मिन्राजभि कीर्तिकन्या ।

बहुषु विनयनद्भिः पालिता सङ्कटेषु
क्षणपरिचयदुष्टेनाद्य निर्वासितासीत् ॥ २ ॥

अहह, कुरुकुलस्यास्य दुर्विपाकाय विषमं विषबीजमुप्तमनया कितवाचारव्यसनितया राज्ञः। एषु च दिवसेषु कथञ्चिद्बहुलीभूते धर्मसूनोरक्षयपात्राधिगमवृत्तान्ते वनप्रवासक्लेशाधिना गरिष्ठजनानां पर्यश्रुस्यन्देन लघूक्रियत इव राजधानी । अथ चाचिरेण प्रतिनिवृत्तयोर्विदुरसञ्जययोर्वचनैरवगतार्थाः केऽपि राजकुलाभ्यन्तरजनाः भीमार्जुनयोः आतिनं कमपि महिमोत्कर्षं सूचयन्ति । एवं गतेऽपि च महाराजः कुलवृद्धजनस्य हितवचनेष्वनादरं प्रकटय्य सौबलाङ्गराजावेव प्रमाणयति मन्त्रेषु ।

(नेपथ्ये कलकलरवः)

(दृष्ट्वा) अये जनसमर्दक्षोभो राजवीथ्याम् । (परिक्रम्य पश्यति ।)

(नेपथ्ये)

द्यूती खलः कुलवधूपरिभावनश्च
राज्ञो यदि प्रियतमोऽखिलकार्यधुर्यः ।
वित्ताधिकारक्षमरताः कुलमानिनश्च
कं नाम यान्तु शरणं भुवि पौरवर्गाः ॥ ३ ॥

कञ्चुकी— एतत् प्रधानश्रेष्ठ्यधिष्ठितं वैश्ययूथं नैराश्यादुपक्रोशति

राजानम् । अवश्यं खलु सान्त्वयितव्या प्रजा राज्यमङ्गल्याशसिना नयकोविदेन प्रजापालन ।

यथार्थवृत्त्या न समीक्रियन्ते प्रजासु दोषा उपतापमूला ।
न राज्यभार सरल निवोढु शक्य रथ दुर्निमितेषु यद्वत् ॥ ४ ॥

(इति विक्रम्य परिक्रामति)

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः— आर्य यशोधर, महाराजधृतराष्ट्रो मा समाज्ञापयति 'गच्छ शीघ्र पौरमण्डलक्षोभ प्रशमयितु सञ्जयमाज्ञापय' इति । तद्यावदह सञ्जय प्रबोधयामि तावद्भवान्मन्त्रशाला प्रविविक्षो-र्महाराजस्युयोधनस्य प्रतिहारभूमिमशून्य करोतु ।

कञ्चुकी — बाढम् । जातायन, सञ्जयश्चैव पौरान् प्रत्याययतु । यथा वैरिनिरसनोद्योगे काम कुटिलतन्त्रा अपि राजानस्सर्वथा प्रजासु वत्सलाः नीतिपराश्चेति । न स न जानाति । तथापि न ज्ञापयितुमसाम्प्रतम् ।

प्रतीहारक — आर्य तथा । (इति निष्क्रान्त)

कञ्चुकी — (परिक्रामन्) अथवा पुन प्रकृतय केवलैराक्षि-प्रमार्जनोपायैर्वञ्च्यन्ते । यावत्पाण्डवेषु राजा न सुजनीभवति तावत्पौरा न प्रियशतैरपि रञ्जयितु शक्यन्ते । तथा च पाण्डव-प्रयासमारभ्य अद्य यावत्—

सङ्गीभूताः खलु तत इतो ब्रह्मविट्शूद्रमुख्या
　दोषान्स्मृत्वा कुरुकुलभुवां गर्हयन्तस्तपन्तः ।
आशासानाः कुशलममितं पाण्डवानां नदन्त-
　श्शोचन्तश्च प्रशमविमुखा बह्वमी मन्त्रयन्ते ॥ ५ ॥

भवतु, मन्त्रशालाप्रतीहार तावदशून्यं करोमि । (परिक्रम्य दृष्ट्वा) हन्त भोः, एष पितामहभीष्मो महाराजप्रतीक्षया प्रागेव मन्त्रशालामधितिष्ठति । धिक् परिजनस्य प्रमादम् । कुत्र नु खलु महाराज प्रेक्षे । (सत्वरं परिक्रमन्) किन्तु खलु पितामहः प्रधूमित इवाग्निशैलकूटस्सुसंरब्धमुखवर्णो दृश्यते । वत्तिमिदानीं भविष्यति । (पुरो निरूप्य) कुब्जक, कुब्जक, इत इतः ।

(प्रविश्य)

कुब्जकः — आर्य अयमस्मि ?

कञ्चुकी — कुब्जक, कुत्र नु खलु महाराजः ।

कुब्जकः — आर्य, महाराजः कर्णसौबलाभ्यां द्यूतसभायां मन्त्रयमाणस्तिष्ठति ।

कञ्चुकी — अयि, मन्त्रशालायां राजानं प्रतिपालयति पितामहः । तद्गत्वा ब्रूहि पितामहम् । एष वर्षधरो महाराजं शीघ्रमाहरतीति ।

कुब्जक — एवं न्विदम्! अहो प्रमादः परिजनानाम्।

(इति त्वरितं निष्कान्तः)

कञ्चुकी — किमद्यापि कर्णसौबलाभ्यामेव मन्त्रयते महाराजः! धिगस्य व्यामोहम्। (परिक्रम्य) एष यथानिर्दिष्टो महाराजः। नूनं न जानात्युपस्थितं पितामहम्। यावदुपसर्पामि। किं साशङ्कपातेनाक्षिकोणेनासकृत् द्वारोपान्तमवलोकते। अनिष्टाख्यानमुत्प्रेक्षमाणस्येवास्य कातरं दर्शनम्। किमनवसरो भवेत् प्रतीहारस्य। हा धिक्, कष्टं खलु प्रभुसेवापारवश्यं नाम। तथाहि —

गच्छन्नतर्कितमुपेत इवाकुलोऽस्मि
　तिष्ठन्विलम्बनमसांप्रतमित्यवैमि।
गृह्णन्गिरं प्रतिशिरश्चलनान्यपश्यन्
　सञ्जातमन्तुरिव कातरतामुपैमि॥ ६॥

यद्वा तद्वा भवतु। पितामहागमनमुद्दिश्य सर्वोऽप्यवसर एव प्रतीहारस्य (इत्युपसर्पति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कर्णसौबलाभ्यां दुर्योधनः)

दुर्योधनः — मातुल, कथं हि नाम कुलवृद्धानामाशयाभ्यर्णव्यसनिता कार्यविनिर्णयेषु।

मन्त्रयन्ते विरुद्धानि पुरस्कुर्वन्ति दुर्ग्रहम् ।
विनयावस्थितिस्तेषु रक्षितव्या तथाऽपि नः ॥ ७ ॥

कर्णः — एवमेतत् ।

उत्पतिष्णोश्शिरोभारः पादबन्धः प्रधावतः ।
शल्यमुत्सहमानस्य दुःखयन्ति वयोधिकाः ॥ ८ ॥

शकुनिः — तेन ह्यत्रैव मुहूर्तमक्षक्रीडाविनोदं रोचयतु भवान् ।

दुर्योधनः — बाढम् ।

कर्णः — उदारः कल्पः ।

शकुनिः — (अक्षान् क्षिपन्) राजन्, मिथ्या खलु विनिन्दन्ति मनुष्यपाशाः पाशकान् । श्रूयतामस्मत्परिघोषणा ।

रिपुविनयनदक्षः क्ष्माभृतां मित्रपक्षः
प्रणयगुणगवाक्षः श्रीगृहद्वारपक्षः ।
निजपरनिरपेक्षो निर्भरायासमोक्षो
जयति विहितशिक्षक्षेमदीक्षाक्षमोऽक्षः ॥ ९ ॥

कर्णः — राजन्, एवमेतत् । परा काष्ठा ह्येषा कला क्षत्रियाणाम् । यतः,

सीमन्तिनीनां करणप्रभेदान् सुहृज्जनानामुपदायकानि ।
सर्वस्वमेव प्रसभं रिपूणां पणीकृतान्यक्षविदो हरन्ति ॥

कञ्चुकी — (उपसृत्य) जयतु महाराजः । अद्य खलु मन्त्रशालायां —

दुर्योधनः — वंशीधर, कोऽयं कोलाहलो नगरवीथीषु ।

कञ्चुकी — महाराज, यत्किञ्चिदेतत् । पाण्डवानां दशापरिवृत्तिं काश्चिदनुकम्पन्ते प्रकृतयः । सञ्जयश्चाद्य महाराजवचनेन प्रजासान्त्वने व्याप्रियते ।

शकुनिः — कुतोऽद्य सञ्जयः ।

कञ्चुकी — स खल्वद्य काम्यकाद्विदुरं प्रत्यानीय महाराजमुपातिष्ठत । महाराज, कियता किल कालेन मन्त्रसभायां युष्मान् प्रतिपालयन्निव सन्निहितः—

दुर्योधनः — वंशीधर, गच्छ, सञ्जयं ब्रूहि 'अविलम्बेन महाराजस्त्वां दिदृक्षते' इति ।

कञ्चुकी — यदाज्ञापयति महाराजः । एष गच्छामि । एतत् किलाहं विज्ञापयितुकामः, यन्मन्त्रशालामधितिष्ठति प्रागेव —

शकुनिः — वंशीधर, विज्ञप्तेरवसरो भविष्यति ।

कञ्चुकी — अनिवेदयन् महाराजस्यैवापराद्धो भविष्यामीत्यत्र मेऽनुरोधः । एष खलु पितामह —

दुर्योधनः — वंशीधर, कथं विलम्बसे ।

कर्णः — न जानीषे महाराजस्यापराध्यसि सांप्रतं विलम्बमान एवेति ।

कञ्चुकी — एष निर्गतोऽस्मि । मर्षयतु जराविक्लवबुद्धिं मां महाराजः । (परिक्रम्य स्वगतम्) अहो, दौर्जन्यं मूर्धाभिषिक्तस्य राज्यरक्षानियोगे । (दूरतो दृष्ट्वा) कोऽयं परिजनानां संभ्रमः । हा धिक्, एष खलु निजमहत्त्वसमवनतशिरश्शून्यहृदयेन त्वरितविसंष्ठुलपदं विनिर्गच्छति । किमनुधाव्य प्रसादयामि । कुतो मे स्वातन्त्र्यम् । किं निवेदयामि । अथवा, अवगतहृदयकौटिल्यस्यास्य पुरो न पुनर्मे धर्मानुरोधपेशलतया विज्ञापनादैन्यमङ्गीकरणीयम् । हितवादिनो निपक्षीयन्ते खलु विपरक्षीणमतीनां दुर्मतीनाम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

कर्णः — अहो वृद्धसेवकानां प्रभुशिक्षणसाहसिक्यम् । अस्य खलु प्रगल्भंमन्यस्य मनसि वर्तते—एष सुयोधनश्शैशवे मदंसेनोढः कौमारचेष्टितेषु च मया नियमितस्तस्य किं नूतनोऽभवदिति । गेहे चिरकालानुवर्तिनो परिचारका नाम बृहन्तोऽनर्था एव । ते खलु सेव्यमाना अपि प्राभवमुररीकुर्वन्ति । हितमुपदिशन्ति । पूर्वपुरुषाचारान्प्रमाणीकुर्वन्ति । अन्यूना इव कदाचिद्गोष्ठीमप्यासेवन्ते ।

शकुनिः — राजन्, यदेष सञ्जयः काम्यकात्प्रत्यावृत्तोऽस्मान्

स्वयमुपतिष्ठने तत्प्राप्तमेनं क्रीडाव्यासक्तहृदया इवानादरेण प्रतिगृह्णीमः ।

कर्णः— अयमिदानीं प्राप्त एव ।

दुर्योधनः— मातुल, त्वमेवैनमभिभाषिष्यसे । नात्र मे सज्जति जिह्वा ।

शकुनिः— (अक्षान् क्षिपन्) एहि राजत्रयं मे पणः ।

(प्रविश्य)

सञ्जयः— (स्वगतम्)

> अविगीतमनुष्ठाय कर्म दुर्मन्त्रशेवधेः ।
> कृतमन्तुरिव तस्यास्य गच्छाम्युपान्तिकम् ॥ ११ ॥

(उपसृत्य प्रकाशम्) विजयतां कौरवेश्वरः ।

शकुनिः— कथं सञ्जयः! आस्यतां तावत् । किं विदुरप्रत्यानयनदीक्षा समावृत्ता युष्माकम् ?

सञ्जयः— किं मत्प्रतोदेन धृतराष्ट्रो विदुरमानाययामासेति गृहीतम् । तेन हि मुधा वत्सल हृदयायासः । कथं महाराजस्य वचनमित्यपि न कर्तव्यम् ।

कर्णः— न खलु न कर्तव्यमिति । प्रियतमो महाराजस्य भ्राता निजहृदयादपि सन्निहितो नयकोविदः किल मन्त्रदर्शनेष्वचक्षुषश्चक्षुर्भूतः ।

शकुनिः — आशंसनीयमियासनस्य पाण्डवपक्षपातिनः प्रयत्नेन प्रत्यानीय परिसान्त्वनं नामासिन्नन्धराज्य एव घटते ।

सञ्जयः — अथ भवत एव राजतन्त्रप्रगल्भान् परिपृच्छामि । परपक्षप्रवेशोन्मुखमात्मसंबन्धिनमसम्मन्त्रसर्वस्वाभ्यन्तरं जनं कथमुपेक्षितुं युक्तमिति । किञ्च श्रुतो रावणेनोपेक्षितो विभीषणश्शत्रुपक्षस्य महानवलम्बो जात इति ।

दुर्योधनः — सुपरिशीलितमेव कृतं दशकन्धरेण । दैवेन पुनर्विसंवदितम् । कस्तावदपरागपरिभ्रष्टाया इव नार्याः गूढशत्रोर्वेलादानीय परिसान्त्वनेनानुकूल्यमापादयितुं प्रयतेत ?

कर्णः — अथ विश्राम्यतु निर्वृत्तपरिशीलनं नाम । अथ काम्यकं गतेन भवता यथादृष्टं पाण्डुपुत्राणां वर्तमानं वर्णयतु भवान् ।

सञ्जयः — तत्र चैष समासः ।

दुर्योधनः — (जनान्तिकम्) को हि नाम विस्तरं शुश्रूषते ।

सञ्जयः — किर्मीरं विददार घोरवपुषं मार्गोत्थितं मारुतिः

दुर्योधनः — (जनान्तिकम्) अहो विभीषिका ।

कर्णः — प्रायेणेदृशाः प्रवादा अलीका एव भवन्ति ।

शकुनिः — वर्तमानं पृष्टः किं वृत्तं कथयति भवान् ?

सञ्जयः — अनुपूर्वशः कथयामीति प्रवृत्तः । तेन हीदं वर्तमानम् ।

हेमाम्बुजं सुरभिताखिलवायुमार्गं
व्योम्नो विकीर्णममरीरभसव्यतीतात् ।
देवी समेत्य यदकामयतेदृशानि
भूरीणि मारुतिरमूनि ययौ निचेतुम् ॥ १२ ॥

शकुनिः — अहो शशविषाणप्रार्थनं वैधेयस्य । कथं भूलोके लभ्यानि सुरभीणि हेमाम्बुजानि ? यानि कुबेरसरस्येव विकसन्तीति श्रूयते ।

सञ्जयः — कुबेरनलिनीमेवाभिप्रस्थित ।

कर्णः — अथ कीदृशः पार्थ ?

सञ्जयः — पार्थः पाशुपतास्त्रसाधनधिया यातस्तुपाराचलम् ।

कर्णः— स्थाने खलु तपस्वी जातः ।

शकुनि — सञ्जय, ब्रूहि तावत्पाण्डवाग्रजम् ।

सञ्जय — अक्षय्येण रविप्रसादफलितेनाराधयन्भूसुरा-
न्नन्नेनर्षिगणावृतो विजयते धर्मात्मज काम्यके ॥

शकुनि — विजयतामेवमेव सुबहून्द्वादश वत्सरान् ।

सञ्जय — अथ किमन्यद्ब्रवीमि । अथवा गच्छामि किल ।

कर्णः— ब्रूहि सञ्जय पाञ्चालीं पञ्चपूरुषपुंश्चलीम् ।
कस्योद्दीपयतेऽमर्षं केनाभिरमतेऽथवा ॥ १४ ॥

सञ्जयः— बाढं ब्रवीमि ।

पाञ्चाली परिचर्यया मुनिगणानस्त्याशिषस्सेवते .
सर्वापद्विनिवृत्तयेऽभिरमते श्रीकृष्णचिन्तामृते ।
किञ्चोद्दीपयते निजाश्रुसलिलैर्निःश्वासनीरन्ध्रितै-
स्तज्ज्योतिः कुरुवंशदाहविधये क्रोधोद्भवं मारुतैः ॥

यथाऽधिगतः पाण्डवाश्रमवृत्तान्त एष उपन्यस्तः । तदापृच्छे किल ।

शकुनिः— किं कण्टकगुल्मलग्नमिवात्मानमुन्मोचयितुं त्वरते भवान् ।

सञ्जयः— न, न । आदिष्टोऽमत्र क्षुभ्यन्तीः प्रकृतीरसान्त्वयितुं महाराजधृतराष्ट्रेण । अनुष्ठितं नियोगमिच्छाम्यावेदयितुं तस्मै ।' अन्तरा समाहूतोऽहमिह प्रविष्टः ।

कर्णः— किं सान्त्विताः प्रजाः ?

सञ्जयः — कुरुसान्त्वनं नाम वाङ्मात्रेण कलुषरसरुद्धचेतसाम् । तथाऽपि मां दृष्ट्वा पाण्डवानां कुशलमनुयुञ्जानाः प्रजाः किमपि कारुण्योपहितमार्दवाः प्रशेमुः । अः किल सर्वत्र,

चिन्तयन्ति चकिता दुरुदर्कान् गर्हयन्ति कुरुमन्त्रसदस्यान् ।
निश्श्यति प्रतिनदन्ति रुदन्ति प्रव्रजन्ति नगरात्परिवारैः ॥ १६ ॥

शकुनिः — प्रजासान्त्वनार्थं नियुक्तेन भवता केवलं पाण्डवप्रशंसां विधाय प्रतिनिवृत्तमिति मन्ये । न तु प्रवसन्त्यः प्रकृतयो निवारिताः । न च क्षुभ्यन्त्यः प्रकृतिभावमुपनीताः ।

सञ्जयः — किमिदं मम अन्यस्य वा शक्यं भविष्यति ? तात्कालिकं किमपि प्रियमुक्त्वा कियदिवानुनीताः प्रजासमुदाये केऽपि वर्गाः ।

दुर्योधनः — तेन हि पश्यतु भवान्राजानम् ।

सञ्जयः — तथा । (इति निष्क्रान्त)

दुर्योधनः — 'किमिदं मम अन्यस्य वा शक्यं भविष्यति' ? पश्यामस्तावत् — किं शक्यं भविष्यति न वेति । कः कोऽत्र भोः ?

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — देव, अयमस्मि वातायनः ।

दुर्योधनः — वातायन, उच्यतां दण्डनाथः ।

> यो यः स्तौति पृथासूनून् यो यो अश्यति वा पुरात् ।
> स स कारागृहे सद्यो निर्विमर्शं निरुध्यताम् ॥ १७ ॥

प्रतीहारकः — यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः)

कर्णः — कामममोघः प्राप्तकालश्चैव तुरीयः प्रयोगस्सामभिरसाध्यासु प्रजासु ।

शकुनिः — अवितथमेतत् । परन्तु कदाचित् हठप्रयोगेनाधिकतरं विक्रियन्ते प्रजाः । न तु खलु हास्तिनमखिलं कारायां निरोद्धुं प्रभविष्यति सुदूरं परिक्रुद्धोऽपि कुरुराजः ।

दुर्योधनः — "किमिदं मम अन्यस्य वा शक्यं भविष्यति" । पश्यामस्तावत् किं शक्यं भविष्यति न वेति । मातुल, न केवलं सर्वमपि हास्तिनं कारायां निगडयिष्यामि । शूलेऽप्यारोपयिष्यामि ।

शकुनिः — (स्वगतम्) निरवद्यस्सङ्कल्पः । (प्रकाशम्) राजन्, कोऽयमस्थाने तव प्रजाक्षोभमन्तरा भृशं व्याकुलीभावः । पश्य,

अयं कृतघ्नः खलु सर्वतो जनः
सरत्यलं न प्रकृतोपकारिणम् ।
प्रशंसति प्रस्खलितानुभावकं
स्थिरानुभावद्युतिमत्यसूयया ॥ १८ ॥

अपि च; भूसुराणामयं धर्मो यत्स्तुवन्त्यन्नदायिनम् ।
अद्य चेत्पाण्डवज्येष्ठं श्वस्त्वामन्यं परेद्यवि ॥ १९ ॥

अक्लेशेन भैक्ष्यलाभात्संभृतोत्साहानां विप्राणां कोऽप्ययं कोलाहलो लोकेषु प्रतिशब्द्यमानो नचिरात्स्वेनैव विरंस्यति । हठप्रसावेन तु स एव तुमिलीभूयात् । यतः,

वर्धन्ते निगृहीतानां विकाराः खलु दोषिणाम् ।
क्रोधमुत्सृज्य धीमद्भिस्ते प्रशाम्यन्त्युपेक्षिता ॥ २० ॥

तदलं चिन्तया । एहि राजन्, कीदृशस्ते पणः

(इत्यक्षान् विक्षिपति)

दुर्योधनः—(सवैलक्ष्यम्) मातुल, मिथ्या नामोपकृतमेतैः पाशकैः। तैरेव व्यवहरता च भवता । तन्नेतः परं युवाभ्यां क्रीडिष्यामि।
(इत्यक्षानवकीर्य परावर्तते ।)

शकुनिः— अयि गान्धारीमातः, अतिकृतघ्नः खल्वसि ।

कठिनभुजबलांस्तानाकलय्याविजय्यान्
शरणमिति समागाः किं न मां दीनवाचा ।
रिपुमदकरिणस्तान्नालमालैरिवाक्षैः
क इव दृढमनह्यन्मातुलो मातुलश्चेत् ॥ २१ ॥

अवितथं खल्वेतद्यदुच्यते ।

सेवमानस्य विभवस्सर्वस्समुपयुज्यते ।
निष्पीड्येक्षुमिवास्यन्ति तं पुनः कृतसेवनम् ॥ २२ ॥

अयि राजन्,

शप्स्यस्यस्मीभिरेवाक्षैस्ममक्ष मातुलस्य ते ।
नाहमेषां प्रसादेन राजा निर्वैरिमीरिति ॥ २३ ॥

दुर्योधनः — मातुल, मातुल, मर्षयेदानीम्। न खल्वेवं वक्तुकामः।

शकुनिः — (सकोपोपहासम्) उपपन्नमेतत्। राजानः खलु निर्लज्जमात्मापलापं कुर्वाणा अपि सत्यवादिन एव प्रभुशक्तिसामर्थ्यात्। "न ह्येवं वक्तुकामः"। तत्कथयतु भवान् किं वक्तुकाम इति।

दुर्योधनः — मातुल, कुतो नु मेऽद्य शत्रुभयप्रशमः? पश्य,

आक्रोशेन करालिता प्रकृतयो नेच्छन्ति राज्ये स्थितिं
सायासाः पुनरेव पाण्डवजये सर्वे ममैताश्रिताः।
वैरिक्षेमपरायणैरभिहतो बन्धुप्रभुर्नरसि भोः
कथं पाण्डुसुता हृदि क्रकचनद्धाना ममासञ्जिताः॥

अन्यच्च,

न समयमनपात्य प्रत्युपेष्यन्ति पार्थाः
न च मम कुलवृद्धा एव तानानयेयुः।
अपि च यदुविदर्भानर्तपाञ्चालभोजा-
स्सपदि मयि विकर्तुं संहता मन्त्रयन्ते॥ २५॥

किञ्च, निर्वासितानपि वनान्तगोचरान्-
प्युच्चैरमून्दिविपदः परिवर्धयन्ते।

ते चापि दीर्घनियमा इव दीक्षितेन्द्राः
कुर्वन्ति मय्युचितकालपशुप्रतीक्षाम् ॥ २६ ॥

तेन शेष मे वस्तुपरिच्छेदः ।

अक्षैर्लघु समाकृष्टा श्रीरियं विषमा मयि ।
सा प्रसीदति शौर्येण सिद्धा शत्रुनिबर्हणात् ॥ २७ ॥

कर्णः — उपपन्नमाह कुरुराजः । वनस्था अपि पाण्डवा मूर्ता अस्माकमनर्था एव ।ताननुत्साद्य न नः कदापि हृदयविश्रमो भवितुमर्हति । तेन हि व्यपैत्वद्यैव महाराजस्य ज्वरः । ध्वंसन्तां च बहिरन्तर्वर्तिनां पाण्डवानुकम्पिनामाशंसामहाः । अद्य निर्वेक्ष्याम्यानृण्यं महाराजप्रणयस्य । निहन्म्यचिराद्वनस्थानेव पाण्डवान् । केवलं दुःशासनो मामनुगच्छतु ।

परिचितमुनिचर्यादुर्गतक्षत्रधर्मान्
विरलबलसहायान् रंहसा सन्निपत्य ।
धृतकवचकृपाणो निर्हरावः परस्ता-
दविदितगतिभाजस्तान्जनः कोऽधिगच्छेत् ॥ २८ ॥

दुर्योधनः — वयस्य, कर्ण, अविदुर्जनः खल्वासि । कथं सुयोधनं षण्ढमिव साहसोपक्रमेष्वपवर्जयासि । मम खलु भीमसेनशोणिताब्धिपारणोत्सुकं निस्त्रिंशवाडवज्योतिः प्रज्वलति ।

कर्णः— प्रथमः कल्पः । तथैव मे मत्सरो गाण्डीविनि ।

शकुनिः— (स्वगतम्) कीदृशोऽयं मूर्खाभिसन्धिः । (प्रकाशम्) किं युवां गगनाङ्गणवल्लरीपुष्पावचयं करिष्यथः । कुतः काम्यकेऽधुना भीमार्जुनौ ।

दुर्योधनः— हन्त भोः सर्वतः प्रतिहतप्रसराः स्मः ।

शकुनिः— राजन्, किमेवमात्मा खेदैनैवायास्यते । निरतुलोऽद्य हि प्रकाशसे । कुतस्त्वां चिन्तानीहारस्समवरुद्धयति । पश्य,

> परिभवमलिना वने विपक्षा
> स्तव निखिला पृथिवी वशंवदेयम् ।
> अथ रिपुहननं प्रतीक्षसे चेत्
> प्रकुरु रणं न भिनेव सुप्रहत्याम् ॥ २९ ॥

परम्परकालोऽयं रणस्य । यतमयेन निरुद्धास्ते आद्वादशवत्सरपूर्वेनं स्मरिष्यन्ति त्वयि वैरनिर्यातनम् । असांप्रतं खलु स्वयमनुवृत्तस्य शत्रोर्लङ्घयमोऽपि प्रतीपाचरणैर्वैरोद्बोधनम् । किमुत भीमकर्मणां पाण्डुसुतानाम् । क्रीटाकच्चायमुदासीनतयोरनार्त्तो युवयोः । यदि मे मतमनुमन्यसे निबोध मे मन्त्रसारम् ।

> हित्वा शत्रुगतां चिन्तां निर्विश स्वां नृपश्रियम् ।
> चिन्तय प्रियमाहर्तुं प्रकृतीनां प्रयत्नत ॥ ३० ॥

दुर्योधनः— मातुल, सबहुमानमयाहितोऽस्मि ते निरवद्ये नयोपन्यासे । किंतु न शक्य मे शत्रुगता चिन्तामनहाय स्वैरं निर्वेष्टु राज्यश्रियम् । यतः,

> कथञ्चित्सामदण्डाभ्यां प्रजाक्षोभो विनीयते ।
> एभिः प्रतीपमन्त्रैर्हि स्वजनैरस्मि दुर्गत ॥ ३१ ॥

अपि च महदेतद्दुर्निमित्तमिदानीं यत्प्रागेव पाण्डवसुहृत्पुनरपि च सद्यो युधिष्ठिरेण सङ्गम्य प्रतिनिवृत्तः क्षत्ता महाराजं समुपजुष्टः ।

> अद्य भीष्माद्यनुवृत्तेन विदुरेणोपजापित ।
> पाण्डवानचिराद्राजा नूनमानाययिष्यति ॥ ३२ ॥

(प्रविश्य)

पुरोहित— विजयतां कुरुकुलमहोदयो गान्धारीतपःपरिपाकः ।

शकुनि— राजन्, एष कुलगुरुस्त्वामाशिषा वर्धयति ।

दुर्योधनः— नमो भवते । अलङ्क्रियतामासनम् (जनान्तिके) मातुल, अस्यागमनप्रयोजनमन्तरेण शङ्कते मे चेतः ।

पुरोहित— (उपविश्य) गान्धारीमात, एवं खलु महाराजस्त्वां मद्वाचा प्रतिबोधयति ।

दुर्योधनः— (जनान्तिकम्) तदेतन्मदुत्प्रेक्षितमस्याहितम् ।

शकुनिः — ब्रह्मन्, केनेदं तिष्ठति मन्त्रयमाणो महाराजः ।

पुरोहितः — न तत्र बहवः । केवलं काम्यकप्रतिनिवृत्तेन विदुरेण मन्त्रयते ।

दुर्योधनः — (जनान्तिकम्) ज्ञायते ननु । किमतो विशिष्य सन्देशश्रवणेन । प्रतिनिवर्ततां कथञ्चिदयम् ।

विस्यन्दन्तां प्रकृतयस्सन्धां भिन्दन्तु पाण्डवाः ।
धिन्वन्तु गुरवः पार्थान् कीदृशोऽस्तु सुयोधनः ॥ ३३ ॥

नूनमेष मे निश्चयः ।

उद्बन्धं वा विषं वापि शस्त्रं वा पतनं भृगोः ।
दुःखस्य भेषजं पश्याम्यस्य तातकृतस्य मे ॥ ३४ ॥

न तु पुनर्निरोधमुक्तानां पाण्डवहतकानां गर्वोन्नद्धकन्धराणि मुखानि द्रष्टुमुत्सहिष्ये ।

शकुनिः — राजन्, मा तावत् बालिशवदुत्ताम्यतु भवान् ।

नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।
आगमिष्यन्ति चेल्लोभात् पुनर्द्यूतं भविष्यति ॥ ३५ ॥

पुरोहितः — गान्धारीमातः, एवं किल प्रेमरसाभिष्यन्दिना चेतसा त्वां परिष्वज्य त्वद्धितपरो महाराजो मन्मुखेन ते संदिशति ।

शकुनि — महान्, कथ नु खलु युधिष्ठिरप्रणिधिभूतस्य विदुरस्यो पजापनदिशेन ग्रहणमुपगतः श्रुतिचक्षुर्महाराजः।

पुरोहित —अहह, सुदूरमपराध्यति वो वितर्कः। श्रूयता श्रोतव्यम्। शतपुत्रज्येष्ठ त्वा स्नेहैरमुद्बोधयति पुत्रवत्सल.।

काम पाण्डुसुतो न धर्मसमर्थं न्यक्कुर्वते पञ्च ते
सार्धंह्रादशवत्सरैर्भुवि नृणा किं किं न संभाव्यते।
तात, प्रत्यवधूय शत्रुविपयां चेत परिग्लानता
सन्नन्याः प्रगुणैर्गुणप्रचरणैस्सद्य प्रजारञ्जनम्॥ ३६॥

यतः, अनियतमरविन्दमन्दिराया
विलसितमस्ति नियन्तुमर्हमेकम्।
नृपतिकुलभुवा प्रजाहृदब्ज
प्रहसनहेतुकृतित्वमेव तन्त्रम्॥ ३७॥

शकुनि — अहो सुभग कालपरिणामः। यदीदृशानि गान्धारी जानिरपि सन्देशाक्षराणि।

दुर्योधनः— अहो हृदयङ्गमता अपुर प्रत्ययितानां मधुरोपन्यासानाम्। इदानीं खलु,

दवहुतवहधूमस्तोमबुद्ध्या वनान्ते
प्रतिफलितकलापं विस्मयतो बर्हिणस्य।

अभिनवजलबिन्दुस्पन्दसन्दब्धघोषः
प्रथयति हृदि हर्षं प्रावृषेण्यः पयोदः ॥

नियतमुरसि दिष्टे तातस्याज्ञाक्षरनिर्वहणाय ।

कर्णः— बाढम् । कस्सन्देहः ?

दुर्योधनः— ममापि चेयं निवेदना तातस्य सविधं प्रापणीया ।

क्षात्रो मे पितृधर्मः प्रजा मे जननी मता ।
आराधनेन वर्तिष्ये युवयोरिव चैतयोः ॥ ३९ ॥

किंच, व्यपैतु तातस्य मामन्तरेण चिन्ताव्यसनिता । यतः,

रिपूणामक्षाणामपि विदितमर्मा व्यवहर-
त्ययं गान्धारगणां पतिरतिमतिर्मे नयपथे ।
सदा दानोद्युक्तश्शरणरणभाजोर्विजयते
ममाभ्यर्णे कर्णः स्फुरदुभयकोशाहितकरः ॥ ४० ॥

इति ।

पुरोहितः— बाढम् ।

कर्णः— कुरुराज एवं प्रजारञ्जनस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते कीदृशमनुष्ठान-
मिष्यते ?

दुर्योधनः— मातुल, किमत्र प्रतिपद्यते भवान् ?

शकुनिः— किमत्र प्रतिपत्तव्यम् । यानेव गुणान् पाण्डवेषु प्रशंसन्ति प्रजाः तानेव स्वस्मिन्नाधातुमर्हसि ।

दुर्योधनः— के ते गुणाः ?

पुरोहितः— ननु भणाम्येकदेशं पौरजानपदप्रशंसापदं पाण्डवज्येष्ठे ।

जरासन्धं हत्वा भुवि समवजित्याखिलनृपा-
नुपानीतां रत्नाकरवलयसर्वस्वमुपदाम् ।
प्रियेभ्यो विप्रेभ्यस्सपदि विनियुज्य प्रभुतया
स सम्राट्संपाद्यं क्रतुमकृत लोकोत्तर इति ॥

यथा योषितस्तथा प्रजा अपि शौर्यौदार्यवता पुरुषेणैवानुरज्यन्ते ।

शकुनिः — औदार्यं करिष्यत्यङ्गराजः । शौर्यं तु पुनः—

दुर्योधनः— (सस्मितम्) मातुल एव ।

कर्णः— याजमान्यमास्थायौदार्यं करोतु महाराजः । अहमद्यैव दिग्विजयाय प्रतिष्ठे ।

पुरोहितः— बाढम् । प्रथमः कल्पः । नचिराद्दीक्षितं राजानमादरोत्फुल्लनयना निभालयन्तु प्रकृतयः । यज्ञो नाम श्रेयो हि महत् ।

इज्याभिः परिमृज्यतेऽघनिचयः पुण्यं परं भाव्यते
विप्राणां विविधं प्रसजति ततस्त्यागैस्समाराधनम् ।
सन्मार्गप्रचयप्रपञ्चितमुदां स्वर्नारवामभ्रुवां
श्लाघाश्लोकशतैर्यशो विचरति त्रैलोक्यभाण्डोदरे ॥

अङ्गराजस्यापि विजयप्रस्थानं यदि महाराजो रोचयेत् तस्याद्यैव शोभनो मुहूर्तः ।

दुर्योधनः — सखे कर्ण, परिष्वजस्व माम् । अद्यैव दिग्विजयाय त्वं प्रस्थास्यसे । समाज्ञापयाक्षौहिणीः । निजहि प्रतिवीरम्मन्यान् । याजय मां राजसूयेन । अभिषिञ्च मां सम्राट्पदे । मातुल, राजसूयेन किल यक्ष्य इति मे मतिर्जाता ।

शकुनिः — गान्धारीमातः, यत्सत्यं प्रकृतिमुपगतोऽसीति निर्भरमभिनन्दामि ।

नित्यं बालिशवच्छोचन्नधीरस्त्वं विगर्हितः ।
एवमुत्सहमानेन वादो नः को भविष्यति ॥ ४३ ॥

पुरोहितः — (स्वगतम्) कथमेवं व्यवस्यति । धिङ्मे मुखरताम् । जीवति युधिष्ठिरेऽनधिकारः खलु राजसूये कस्यापि । कथमेतदेतेभ्यो निवेदयामि । न खलु सारस्येन भन्यन्ते दुर्विदग्धाः । भवत्वेवं तावत् । (प्रकाशम्) अस्ति किल राजसूयस्यानवरः

अतुल्यः यस्त्वद्यावधि भूलोके न केनचित्समाहृत इति विद्यते तस्य विशेषो ग्राह्यतायाम् ।

शकुनिः — प्रथमप्राप्तस्य परित्यागे किं प्रमाणम्? अलं मुधा विकल्पकल्पनया ।

पुरोहितः — नानेकमेकदा सम्राट्शब्दः प्रतिसर्पति ।

कर्णः — निरवलम्बः खल्वधुना सम्राट्शब्दः ।

न तु कुमुदिनीनाथश्चन्द्रो दिवा परिकीर्त्यते
शरदि विदितं शुभ्रं नाभ्रं तडित्वदुपाख्यया ।
गलितमहिमा सामान्यो यश्चरत्यपरिच्छदः
स कथमधुना सम्राड्राजा न लोकधुरन्धरः ॥ ४४ ॥

शकुनिः — अपि च राजसूययाजिन सर्वस्वहरणेन निर्वासितवतो राज्ञ प्राप्त एव खल्वधिकारस्तस्मिन्यज्ञे ।

कर्णः— कस्सन्देहः? तेन हि राजन् शृणु मे सन्धाम् ।

रविरिव समाक्रामंस्तेजोभिरेव दिगन्तरं
सपदि विदधत्पादन्यासं शिरस्सु महीभृताम् ।
तव कुरुपते सम्राट्शब्देन साधु बुभूषतो
वसुभरमहावर्षारम्भं प्रवर्तयितास्म्यहम् ॥ ४५ ॥

पुरोहितः —— अनुत्तरा विजयश्रीस्त्वामुपतिष्ठताम् । राजन्, महा-
रम्भेष्वेषु तातमनुज्ञाप्य क्षमाभिमवितुमुचितम् ।

दुर्योधनः— समीचीनमुपदिष्टम् । सोऽहमधुना तातमेव द्रक्ष्यामि ।
कर्ण, एह्येहि । तातमनुमान्य दुश्शासनदुर्मुखप्रभृतिभिरनुयातो
विजयप्रधानमधैर्य करिष्यसि । एह्येहि मातुल ।

शकुनिः— तथा भवतु ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशत्याकाशमार्गे नारद)

नारदः— (सानन्दानुस्मरणम्)

तं मायामयसौभयन्त्रविनिर्भेदानुबन्धिक्षण-
क्षुभ्यद्वार्धिविवर्धिशौर्यविहिताहार्याभियोगोल्बणम् ।
साल्वं कृत्तवतस्सुदर्शनमुखेनानन्दसान्द्रोदयो
गोविन्दस्य विवर्तते श्रवणयोरद्यापि शङ्खध्वनिः ॥

(विचिन्त्य) अहो दुरुच्छेद्यता अविच्छिन्नकन्दलस्य मनुष्य-
लोकवैषम्यस्य ।

क्ष्मामश्वत्थ्यवतीर्य शौरिरधुना तातु सतो दुर्गता-
न्नायातः कलिरद्य तावदपि तु क्षुभ्यत्यशेषं जगत् ।
उद्भिन्दत्सु तटीरुदग्रलहरिष्वम्भस्सु डिम्भो यथा
प्रत्याघातुमल न विक्रमशतैर्व्यग्रोऽप्यसौ निग्रहे ॥

यदा खलु निषूदितशिशुपालः यौधिष्ठिरं राजसूयमनुमोदमानः
विप्रकृष्टतम आसीद्भगवान् तदा लब्धान्तरः भ्रातृवधामर्षितः
साल्वस्सोपवनप्रतोलीकां सवृष्ण्यानर्तान्धकाभिजना द्वारवती-

द्रष्टुमुत्सहते चेतश्शार्वं दुर्वाससं मुनिम् ।
कोपप्रसादयोर्यस्य नास्ति लोकेष्वगोचर ॥ ५ ॥

(निरूप्य) अये, किन्तु खलु समाधिनिवृत्तसंरम्भो मुनि, सत क्रोधमास्थायाचिरादेवोपशान्तः । यदृच्छात्रसंसत्परिस्पन्दम् आलिखितमिवेदमाश्रमपदं दृश्यते । अथवा भिक्षाटनार्थं निर्गतो भवेन्नु (इति विमृशति) कोऽप्येष खल्वाश्रमान्तेवासीव ।

(प्रविश्य)

बडवामुखः— (साञ्जलिबन्धमुपसृत्य) ब्रह्मन्, भगवतो दुर्वासस-श्छात्रगोष्ठीपरमाणुर्बडवामुखोऽहमभिवादये । स्वागतं महातिथये । अनुगृह्यतामयञ्जनस्सत्काराङ्गीकरणेन । पवित्रीक्रियतामिदमारण्य-कोचितमस्मिन्कल्पवल्लीनिकुञ्जे व्याघ्रासनम् ।

नारदः — वाचैव कृतमातिथ्यं प्रीतोऽस्मि बडवामुख ।
तात मन्ये गुरुस्तेऽद्य प्रवसत्याश्रमादिति ॥ ६ ॥

बडवामुखः— देवर्षे, न खलु वाङ्मात्रेणातिथिमोहनपरा वय-मातिथ्यखलाः ।

इदमर्घ्यमिदं पाद्यमाहरामि किमीप्सितम् ।
महामुनिप्रभावेण न किञ्चिदिह दुर्लभम् ॥ ७ ॥

नारदः— मा भवानन्यथा मन्यताम् ।

अवाप्ताखिलकामानां मादृशां व्योमचारिणाम् ।
अन्तःकरणशुद्ध्यैव शुद्ध्या क्रियतेऽर्हणा ॥ ८ ॥

पर्वतामुखः — किञ्चिद्वः परिपृच्छामि । अपि सदृशमेवं भवतो नित्यातिथिदयस्य माहेश्वरमुनेरन्तेवासिजनेऽप्यन्तःकरणशुद्धिमन्तरा मिथ्याशङ्कापङ्कमुत्क्षेप्तुम् ।

नापहाय क्रुधं मन्तुर्न क्रोधश्शापमन्तरा ।
न शापोऽनुल्बणो यस्य स दुर्वासा न किं श्रुतः ॥ ९ ॥

नारदः — (स्वगतम्) व्याख्यातमेतेनाकाण्डकोपिना, स्वस्य दुर्वाससः प्रथमशिष्यत्वम् । नायमवसरोऽनेन मे विवदितुम् । (प्रकाशम्) अपि पर्वतामुखामिश्र, वत्स्यात्र, न मयाभवन्निन्दा कलयाऽपि ध्वन्यते । परन्तु भवतश्चित्तपरिशुद्ध्या अहार्येण सपर्यापरिकरेण च निस्सीमानं प्रमोदमनुभवामि । उपहर समृद्धमातिथेयम् । सर्वं प्रतिगृह्णामि । अपि च तात जानामि त्वद्गुरोर्महिमपारम्यम् । तथाहि —

आकल्पपर्ययमनादृतविक्रमस्य
शम्भोरवान्तररजःपरिशोधनार्थम् ।
उद्धृत्तदृप्तसुरमानुपदत्तकम्पः
पर्याय एष भुवनेषु मुनिस्त्वमिन्धे ॥ १० ॥

वडवामुखः — अपूर्वममुं भवतः प्रत्युत्थानं श्रुत्वा नूनमभिनन्दिष्यति मुनिः । (इति सत्कारान्प्रवृत्ते ।)

नारदः — (प्रतिगृह्य) अयि सच्छात्र, कं देशं पवित्रीकरोत्यधुना स सर्वसिद्धीनामाकरो भगवान् ।

वडवामुखः — अद्य मामभ्यागतपूजने नियुज्य भूलोकमवतीर्णः ।

नारदः — को नु खलु व्यपदेशः ।

वडवामुखः — स्वेच्छाविहारसाम्राज्यरसिकस्स भगवान् न खलु कुत्रचिद्व्यपदेशमपेक्षते । तथाऽपि श्रूयतां वृत्तान्तसारः । कतिपयदिवसैः योगनिद्रामास्थाय ततस्सहसा प्रबुध्यमानो देव पिनाकपाणिं द्रष्टुमिच्छामीति वदन् सत्वरं निरगात् । न्यवर्तत च मुहूर्तेन किञ्चिदिवाप्रसन्नवदनमण्डलः । अथाह चकितचकितं परितो निरीक्षमाणां शिष्यसाहस्रीम् ।

अद्य कैरातमास्थाय वेषमम्बिकया सह ।
इन्द्रकीलं गतो देवः फाल्गुनं संपरीक्षितुम् ॥ ११ ॥

तेन मोघीकृताटाट्यो न निद्रां चेतसो लभे ।
नष्टधेनुरिव स्वामी भ्रष्टनीड इवाण्डजः ॥ १२ ॥

विनोदयितुमात्मानं प्रचोदयितुमर्हणाम् ।
प्रवणीकर्तुमातिथ्ये दृप्तानिच्छामि भूभृतः ॥ १३ ॥

तनश्च प्रमोदकिलकिलारावमुखरेण छात्रसङ्घेनाभ्रियमाणः प्रत्यासन्नपरिवर्तेन मामाश्रमरक्षायामतिथिसपर्यायाञ्च नियुज्य तरसा निश्चक्राम भगवान् । सुदिवस चैतन्मे संवृत्तं भवदाराधनप्रसङ्गेन ।

नारदः — (स्वगतम्) तेन हि फाल्गुनं परीक्षितुं गत इन्द्रकीलं भगवान् भर्गः । परीक्षाप्रसङ्गे च नूनमनयोरतुच्छरससम्मर्दो भविष्यति । महत्कौतूहलं मे मायाकिरातस्य पुरः फाल्गुनस्य विक्रमलीलायितं प्रत्यक्षयितुम् । (प्रकाशम्) सखे वडवामुख, जानामि महामुनेरातिथ्यविधिप्रस्तावप्रचारणयोरेकान्तं पक्षपातम् । किञ्चाद्य नूनमनातिथ्यप्रवणैर्दौरवनीपालैरेव सुदुष्प्रचारा कष्टकिनी क्षितिर्नीता । तस्मात्काल एवैष भगवतः मध्यमलोकरजःपरिशोधनार्थम् अङ्गीकृतो निर्गमः । तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् । एष स्थितो मध्याह्नः । सुनिहितमतिथिपरायणेन भवता । (इति प्रतिष्ठते)

वडवामुखः — गच्छतु भगवान्पुनर्दर्शनाय ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ ॥)

॥ शुद्धविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशतः पौरजानपदौ ।)

जानपदः — भाव, ईदृशो भवानिति तर्कयामि ।

पौरः — अथ किम् । त्वं पुनः कुतः ?

जानपदः— अहं समन्तपञ्चकनिवासी विश्वकर्मदासो नाम वास्तुकारः।

पौरः— किमिहागमनप्रयोजनम्?

जानपदः— कुरुराजो राजसूयेन यक्ष्यत इति श्रुत्वा यज्ञशाला-प्राघुणिकावसथसभानिवेशादिषु वृत्त्युपलम्भप्रतीक्षया राज्ञे स्वमात्मानं निवेदयितुमागतोऽस्मि।

पौरः— अप्रतिहतस्ते मनोरथो भूयात्।

जानपदः — तेन हि राजानं द्रष्टुमिच्छामि। यौधिष्ठिरे राजसूये कृतपरिचर्यस्सुप्रसिद्धः पुरन्दरदासो मे मातुलः अस्मिन्नन्तरे दिवं गत। तस्मादेव शिक्षिता मे कला। अनेन च महाराजसेवासौभाग्यघटनेन महन्मे श्रेयो भविष्यतीत्याशा-सामनुबध्नामि। तत्सम्यगादेष्टुमर्हति भवान्ममोचितमुप-सदनमार्गम्।

पौरः— सखे न मामप्रियवादिनं गणयिष्यसि।

जानपदः— न कथञ्चित्।

पौरः— अतिसङ्कुचितः किल पन्थाः भवादृशानां राजसकाशाद्वृत्ति-लाभप्रसङ्गस्य। अतिकोमलत्वया ह्यसि। न जानीषे लोक-वार्ताम्।

सुशिक्षितैरास्तु कला तवेयं
कुलादिकं ते महनीयमास्ताम् ।
दुर्जातकर्णेजपमन्त्रमीलद्-
दृशां प्रभूणां क नु गोचरः स्या ॥ १ ॥

अपि च महानेष संशयो राजा यक्ष्यते न वेति। यतस्तुमुलो वर्तते राजकुलमन्त्रः । न वृद्धाःसंमन्यन्ते जीवति युधिष्ठिरे कस्यचिद्राजसूयेन यष्टुमधिकार इति । (पुरो दृष्ट्वा) कथं मे मित्रं वसुपालः ? सखे, वसुपाल, किं प्रत्यासन्नमपि मा दृष्टिपातप्रणयनिष्फलं करोषि ।

(प्रविश्य)

वसुपालः — सखे श्रीदत्त, शपामि मे शीर्षेण । सत्यं नाशासिष त्वामिहस्थम् । क्षत्ता किलाद्य सुदीर्घां तीर्थयात्रामपदिश्य राष्ट्राद्व्यवसतीति महान्सङ्घातो नागरिकाणां चिराय दुर्लभीभविष्यन्तं सकृदस्य दर्शनमहोत्सवमनुभवितुं त्वरमाणानाम् ।

श्रीदत्त — कुतः सहसा प्रवसति ?

वसुपाल — सखे, विदितमेव किल ते, यत् आविदुरप्रत्यानयनादप्रसन्नरसामर्षमर्मरः कुरुराज इति ।

श्रीदत्त — आम् विदितम् । स चापि सञ्जयस्तेन समाहूय निर्भरमुपालब्ध इति श्रूयते । त्वदुपजापेनैव विदुरं प्रत्यानाययामास महाराज इति ।

वसुपालः — एवमेतत्। ततश्च राजसूयेन यष्टुं व्यवसितमतिं कुरुराजं दृष्ट्वा उपर्युपरि प्रचीयमान धर्मदौरवस्थ्यं साक्षिभूततया प्रत्यक्षयितुमसहमानः धर्मात्मा द्वादशवत्सरान् तीर्थान्यटितुं प्रतिष्ठते।

श्रीदत्तः — अथानुमतमिदं धृतराष्ट्रस्य।

वसुपालः — पुत्रच्छन्दोनुवर्तनपारतन्त्र्येणानुमनुते, न तु पुनरनिर्विण्णेन हृदयेन। मूढश्चासौ दुर्योधनः, आतुर इवौषधस्य विदुरस्य निरसनमात्महितं मन्यते।

श्रीदत्तः — अथ विदुरावसथे स्थापितायाः कुन्तीदेव्याः कः पुनरधुना उपाश्रयः।

वसुपालः — सा किल पाण्डवमाता निगूढमात्मजनपरिरक्षिता द्वारकां प्रेषिता विदुरेणेति किंवदन्ती। तेन हि वयं विदुरावसथमेव गच्छामः।

श्रीदत्तः — बाढम्। (इति सर्वे परिक्रामन्ति।)

वसुपालः — क एष ते सुहृत्?

श्रीदत्तः — अयं विश्वकर्मदासो नाम पुरन्दरदासभागिनेयः वास्तुविद्याविशारदः राजसेवावकाशं प्रतीक्षते। वक्ष्यमाणे राजसूये क्वचिन्मे शिक्षायाः साफल्यं भविष्यतीति।

वसुपालः— अहो दौर्गत्यं कलाज्ञानिनाम् । यदा बत सहदेवो नगरान्निर्गतस्तदैव दत्तोऽञ्जलिः कलावत्पक्षपातस्य । यतः,

अर्थकामपरा दर्शिमनोवुद्ध्यात्मनां गुणान् ।
जानात्युपायपर्यायान्न स्वैत फलसम्मितान् ॥ २ ॥

विश्वकर्मदासः— न तावद्राजसूयनिर्वहणमेव सिद्धान्तपद-मारोहति किल ।

वसुपाल— एवमेतत् । किन्तु राजसूययागेऽपि वैष्णवः कोपि यज्ञोऽनुष्ठास्यत एव । राज्ञस्तु युधिष्ठिरप्रतिस्पर्धिनया राजसूय एव निर्बन्धः । अद्य द्वारकातस्समुपागतो बलभद्रोऽपि दुर्योधन मतमेव दृढयति । पितामहादयस्तु पुरोहितमतमाद्रियमाणाः यज्ञान्तरकरणमेवोपदिशन्ति ।

श्रीदत्तः— कुतस्तावद्बलभद्रः ।

वसुपालः— स किल साल्ववधाय प्रतिगते कृष्णे सद्कान्तराज्य-रक्षाभारोऽपि पृथिव्या एकाधिपत्याधिगमेन वर्धमानं प्रियसुहृदं दुर्योधनम् अभिनन्दयितुमागत इति श्रूयते । अन्यद्प्यागमप्रयो-जनमस्य प्रतीयते कैश्चित् । यत्स्वदुहितरं वत्सलां दुर्योधनसूनवे लक्ष्मणाय दातु काङ्क्षतीति ।

श्रीदत्तः— सा किलाभिमन्यवे प्रतिश्रुता शैशव एव । यत्सत्यं महदेतन्मे हृदयकदनम्, कुतो नु खलु कृष्णाग्रजस्य दुर्योधने

पक्षपातातिशय इति । अथवा सर्वमुपपन्नं हालामदविभ्रमाधीन-मनोवृत्तेः ।

विश्वकर्मदासः — कुत्राधुना अभिमन्युः ?

वसुपालः — ससुभद्रोऽभिमन्युर्हि राजसूयान्ते द्वारकां गच्छता कृष्णेनानायि ।

(नेपथ्ये कलकलः)

विश्वकर्मदासः — अये, महानत्र पौरजनसम्मर्दः ।

वसुपालः — कोऽप्यत्र वाग्मी पौरानभिव्याहरतीव ।

श्रीदत्तः — साधु दृष्टम्, यतः ;

उच्चरित स्पष्टघनं मृदुवाग्गुम्फोऽयमाप्लुतो नभसि ।
सम्भावयति विशीर्णान् सुमाञ्जलीनन्दने विहर्त्रीणाम् ॥

वसुपालः — एवं शृणुमः ।

विश्वकर्मदासः — अतिमात्रं चित्तविद्रावणेनोपन्यासवस्तुना भवितव्यम् ।

वसुपालः — किमन्यद्वस्तु । साम्प्रतिकं राजनीतिविपर्ययमधिकृत्यैव व्याहरति । अहो वाग्मिताया अनुभावः ।

उल्लासयति वचोभिर्भावोद्रेकोर्मिसङ्कुलप्रायम् ।
श्रोतृजनसिन्धुपूरं कोऽप्येप युवा सुदर्शनाभिख्यः ॥

श्रीदत्तः — किं न स्मरस्येनं शाण्डिल्योपाध्यायच्छात्रेष्वन्यतमम् ।

वसुपालः — बाढम् । स्मरामि । अहो अतिघनरसम्मर्दः । इहस्था एवावहिताः शृणुमस्तावत् ।

(ततः प्रविशत्यभिव्याहरन्पौरजानपदाभिवृतः सुदर्शनः, तत्पार्श्वोपविष्टस्तात्यायनश्च ।)

सुदर्शनः — अयि भोः, पश्यत कुरुराजस्यानवद्यां राजसूयाभिकाङ्क्षासमृद्धिम् ।

जेतुं गते धनदमद्य मरुत्तनूजे
जेतुं गते पशुपतिं तपसा च पार्थे ।
जेतुं गते रिपुमुदग्रमथापि कृष्णे
द्रागाजिहीर्षति नृप किल राजसूयम् ॥ ५ ॥

यस्योद्धृतेऽपि नतपर्वणि चापदण्डे
भीत्या भ्रमन्ति भुवि राजकमण्डलानि ।
धत्ते तु यो भुवनमङ्गलमव्यपायं
धर्माभिराममहिमाऽर्हति राजसूयम् ॥ ६ ॥

दुःक्षत्रियाहितमपोह्य महोपतापं
धात्रीं प्रसाद्य स हि मोचितराजसङ्घः ।

धर्मात्मजः क्रतुमनुत्तममन्वतिष्ठ
दादेवमानुपमभिष्टुतपुण्यकीर्तिं ॥ ७ ॥

भीमार्जुनौ व्यवहितौ स च यादवेन्दु-
रस्य त्रयोऽध्वरवरस्य हि रक्षितारः ।
स्वामी स तिष्ठति वने समयेन बद्ध-
श्चौरः किमेष न जिहीर्षति राजसूयम् ॥ ८ ॥

पौराः — बाढम् । चौरवृत्तिरेवासौ । कस्सन्देहः ?

सुदर्शनः — राज्य जहार कितवश्छलमेव कृत्वा

पौरा — बाढम्, कितव एवासौ । कितव कितवः ।

सुदर्शनः — नीचो जहार वसन परिकृष्य वध्वा ।

पौरा — धिग्धिगेन पापात्मानम् ।

सुदर्शन — भूयो जिहीर्षति सुजातमजातशत्रो
स्सम्राटपद समुपलभ्य किलान्तरालम् ॥ ९ ॥

पौरा — यदीमे वय सन्नशक्त्या प्रभविष्यामः नैष यक्ष्यते राजसूयेन ।

सुदर्शनः — नो याजयन्त्वमुमुपेत्य पुरोहिताद्या
नो दक्षिणादिकमुपाददता च विप्रा ।

पौराः — प्रथमः कल्पः । एवं जाते कथमसौ यक्ष्यते ।

सुदर्शनः — शालामभावसथनिर्मितिकर्मभिर्वा

शिल्पी न कोऽपि भजतां यजमानमेनम् ॥१०॥

विश्वकर्मदासः — यस्तस्य न राज्यार्धदानप्रतिज्ञयाप्यस्य कृते व्यापारमङ्गीकरिष्यामि ।

सुदर्शनः — योऽस्मानुपैक्षत पितामहमाप्तमन्त्र

पौराः — अहो, मनःप्रकम्पनोऽस्य विनयातिक्रमः ।

सुदर्शनः — योऽसौ निरस्यति हित निदुरं निदूरम् ।

पौराः — धिक् धिगस्य मौर्ख्यम् । विनिपातोदर्कपिशुनेयं विपरीता रीतिः ।

सुदर्शनः — तस्याङ्गराजशकुनिप्रतिरुद्धबुद्धे

पौराः — धिगङ्गराजम् । धिक् शकुनिम् ।

सुदर्शन — आरम्भ एष हि महाजनरञ्जनाय ॥ ११ ॥

पौराः — (हसन्ति)

वसुपालः — अहो शाण्डिल्यशिष्यस्य युक्तवादिता ।

विश्वकर्मदासः — शृणुम शृणुमः । पुनरभिव्याहरति ।

सुदर्शनः — अयि भोः विशेषज्ञाः, पौरमहाजनाः, यस्त्वं विस्मापयति मा कुरुराजो निजया बालिशतया ।

यावद्बली चकहिडिम्बनिषूदनो न
भीमो जितः स्मरति कोन्विह राजसूयम् ।
यावत्स खाण्डवदवाहुतिसाहसी वा
जिष्णुर्जितो न क इहार्हति राजसूयम् ॥ १२ ॥

अपि च —य केशिकंसशिशुपालनिषूदनेन
चक्रायुधेन परिकर्मितमङ्गलोऽभूत् ।
यौधिष्ठिर तमधुना किल राजसूय
कोऽन्योऽतिवर्तितुमल परिभूय कृष्णम् ॥ १३ ।

ईर्ष्याप्रदग्धमनसा गुणवद्विभूति-
विच्छित्तये विकटसम्भ्रमदम्भवृत्तिः ।
यौधिष्ठिर कुरुपतिस्सुभग यशः कि-
मेष प्रमार्ष्टुमलमार्यजनेष्वनार्य ॥ १४ ॥

अम्भो महत्प्रतिहत भवति प्रवृद्धम्
अङ्गारराशिरनिलोपहतस्समिन्धे ।
उत्थापिता. खलजनैरुपघातधूल्य-
श्शक्ष्यन्ति किं ग्लपयितु महता प्रकाशम् ॥

अथ प्रसीदति रविस्म पुरा भवानी-
जानिर्यदुप्रवर एष निरन्तरालम्।
कालेषु वामनमुखा अपि लोकपाला-
स्तत्यार्जवप्रणयिनां न कदाऽपि हानिः॥ १६॥

पौराः— कथयतु, कथयतु भवान्नः किमप्यचिरतनं पाण्डवाश्रमगतं कुशलवृत्तान्तम्।

(नेपथ्ये)

उत्सरत, उत्सरत, भोः।

सुदर्शनः— अयि सुहृदः, एष मे मित्रमद्य प्रगे धौम्यपादोपाध्यायनिर्देशेनोपावृत्तः पार्थानां वार्तां वो वर्णयिष्यति ताण्ड्यायनमिश्रः।

पौराः— परं नः कौतूहलम्, अवहिताः स्मः।

(पुनर्नेपथ्ये)

उत्सरत, उत्सरत भोः।

वसुपालः— श्रीदत्त, इमे वेत्रपाणयो राज्ञो रक्षिपुरुषाः।

श्रीदत्तः— अग्रतश्च क्रोधपिङ्गलनेत्रो दण्डनायः।

विश्वकर्मदासः— अहो अत्याहितम्। किं नु व्यवस्यन्त्येते।

(ततः प्रविशति रक्षिपुरुषैरनुगम्यमानो दण्डनायः।)

रक्षिणः— उत्सरत, उत्सरत भोः। (इति वेत्रैर्निघ्नन्ति)

दण्डनाथः — भीमक, कासौ वाचालवटुः ।

ताण्ड्यायनः — सखे सुदर्शन, परित्रायस्वात्मानम् । एष दण्डनाथो भ्रुकुटीमाबध्य त्वा निर्जेणयति ।

दण्डनाथः — अये, अयमेष राजपरिवादकः । अयि प्रगल्भंमन्य, न जानास्यात्मनो हितम् ।

सुदर्शनः — बाढम्, न तु खलु यूयमिवात्महितपरा वयम् ।

दण्डनाथः— अरे दुर्विदग्ध, नेदानीमप्युपस्थितं विजानीषे भयम् ॥

एहि क्रीडनक धत्से हृदि त्वं पार्थिवानलम् ।
अङ्गुलिप्लोषमासाद्य न चिरेण विरंस्यसि ॥ १७ ॥

सुदर्शनः -- (सोपहासम्)

बाढं क्रीडनकं कुर्वे हृदये पार्थिवानलम् ।
अङ्गुलिप्लोषमाप्स्यैव विरमन्त्येनसस्तु ये ॥ १८ ॥

दण्डनाथः -- अरे राजापवादिन् दुर्मते अनभिमतशुभोदर्क, मुधावाचाट, एष राजाज्ञया निगृहीतो भवसि ।

सुदर्शनः -- काममनुतिष्ठत वो नियोगम् ।

धर्मे धिक्कुरुते राजा वयं राजापराधिनः ।
यूयं रक्षत राजानं धर्मोऽस्मानभिरक्षति ॥ १९ ॥

अहो शौर्यशीलता रक्षिपुरुषाणाम् ।

सा पाण्डवानां जननी जरार्ता
शूरैर्वियुक्ता तनयैर्न्यवात्सीत् ।
तस्या किलाशङ्क्य बहूननर्था-
नभूयत व्यग्रतमैर्मवद्भिः ॥ २० ॥

दण्डनाथः — अये, व्यात्तमुखस्य व्यालस्य गोचरं गतो दर्दुर इव मुधा किमेवमारटसि । भीमक, बन्धनक, कर्बुरक, निगडय, निगडयैतं राजद्रोहिणम् ।

पौराः — हा धिक्, हा धिक्, अशरणाः स्मः ।

सुदर्शनः — (सक्रोधम्)

व्यासस्य शिष्यस्सहदेवमित्रं
कृष्णस्य पात्रं प्रणयोपहूतेः ।
शुनां किमेषां सहतेऽग्रहस्त-
मनुव्रजेयं व्रजताग्रतो मे ॥ २१ ॥

ताड्यायनः — अयि भोः मुग्धाः,

स्पृशथ यदि वपुस्सुदर्शनस्य
प्रदहति वस्तु पुरा मुकुन्दकोपः ।

अपि च भगवतः प्रसह्य शाप-
स्तदनु च मध्यमपाण्डवस्य चापः ॥ २२ ॥

वसुपालः — साधु भोस्ताड्यायन साधु । जिता स्वेदसारेण दण्डभीरुता ।

दण्डनाथः — भीमक, बन्धनक, बर्बुरक, तिष्ठत तावत् । स्वयमेवैष सुदर्शनमिश्रोऽनुव्रजति विलारमान् । एष धृष्टो विप्रबटुरप्यानीयताम् ।

ताड्यायन — निवारितोऽप्यनुगमिष्याम्येव सुदर्शनस्य पदवीम् ।

रक्षिण — उत्सरत, उत्सरत, भो. ।

दण्डनाथ — यो यस्सद्यो नापसरति स स निगृह्यतां निगडबन्धेन ।

विश्वकर्मदास — अहो क्रूरोऽध्यवसायः ।

(पौरास्सर्वेनिष्क्रामन्ति)

श्रीदत्तः — शङ्के दारुणं दण्डमाज्ञापयेदद्य कुरुराजस्सुदर्शनमिश्रस्येति ।

विश्वकर्मदास —धिगप्रभाव प्रकृतीनामपदे दण्डधारे राजनि ।

वसुपालः — मम तु सुमहानयैष प्रत्ययः ।

सपदि भगवान्पाराशर्यः पुरस्समुदेष्यति
प्रकृतिविषमक्रोधो वाऽन्यो मुनिस्समुपैष्यति ।
किमपि करुणामूर्तिर्देवस्स वा यदुनन्दनो
विविधविधया संरक्षिष्यत्यमुं हि सुदर्शनम् ॥

तेन ह्येतं, विदुरावसथं गच्छामः । पश्चादन्वेषयामस्सुदर्शनस्य वृत्तान्तम् । (इति त्रयोऽपि निष्क्रान्ताः ।)

दण्डनाथः — भीमक, बन्धनक, कर्बुरक, समाहिता आनयैतौ राजद्वारम् । अहमग्रतो गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

सुदर्शनः — सखे ताड्यायन,

स्थानप्रभावः परपीडनानाम्
अर्थोपपत्तिः कृपणाशयानाम् ।
दम्भान्वितानां महनीयतेति
त्रीण्यत्र मे मर्मविघट्टनानि ॥ २४ ॥

रक्षिणः — इत इतः आर्यौ इत इतः । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

ताड्यायनः — वराकाः खल्वैश्वर्यकामिलादूषितसाधुदर्शनाः प्रभवः ।

कार्ष्ण्यं तनौ कोकिलकाकयोर्य-
द्वज्राश्मनोर्यद्द्युपदैकरूप्यम् ।

जातौ च जातौ मिलितात्मनोस्त-
स्साङ्कर्यमेते व्यतिविद्रते किम् ॥ २५ ॥

रक्षिणः — इद राजगृहद्वारम्। तदिहैव तिष्ठामो यावद्राज निदेशमानयति दण्डनाथ। (इति निष्क्रान्ता सर्वे)

(तत प्रविशति मन्त्रशालामधितिष्ठन् दुर्योधन यथोचितमासीनाश्शकुनि बलभद्रधृतराष्ट्राश्च)

दुर्योधन — दिष्ट्या मामनुकम्पते आर्यः कालेऽनुस्मरणानुग्रहेण।

अद्य प्रेप्सितराजसूयसुकृतस्यारब्धपृथ्वीजय-
स्याराद्द्वारवतीपतिर्नत भवानास्ते प्रसन्नो यतः।
आशास्य किमितोऽपि मङ्गलमत को वा विमर्शो मम
श्लाघ्योदर्कमिद भवेदुत न वेत्याविष्कृते कर्मणि॥

बलभद्रः — अयि वत्स, विश्राम्यत्वतिप्रसङ्गोऽयमाचारस्य।

यस्य द्रोणकृपौ गुरू परिवृढौ तौ व्यासभीष्मौ कुले
गान्धाराङ्गमहीभृतौ च सुहृदौ यो भ्रातृशत्यग्रणीः।
यः स्वैरेण गदाविनोदकुतुकी संख्येषु सङ्ख्यातिग-
प्रत्यन्तावनिपालमौलिविनुतः कस्यानुकम्प्यो भवान्॥

प्रत्युत प्रार्थनीयं मे त्वयि कौरव गौरवात् ।
वत्स येनाहितं भद्रमावयोरस्त्वपत्ययोः ॥ २८ ॥
वत्सा मे वत्सला जातो लक्ष्मणस्ते सुलक्षणः ।
वृष्णिकौरवयोरेष संबन्धो यदि मन्यसे ॥ २९ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — भग्नास्ते रिपवो राजन्नङ्गराजस्य किङ्करः ।
सलेखोपायनः प्राप्तो द्वारि तिष्ठत्युरभ्रकः ॥

दुर्योधनः — वातायन, शीघ्रं प्रवेशय ।

प्रतीहारकः — तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः — आर्य अस्मिन्नुपोद्घाते स्वैरमनुयोज्या वयं कथमभ्यनुज्ञाप्रार्थनया विडम्बयामहे । सर्वथा भव्योदर्क एव प्रस्ताव इत्यवैमि यस्मिन्नासुनिनमात्र एव दिग्विजयाभ्युदयशंसी समुपस्थित एव कर्णस्योपप्रैषः ।

धृतराष्ट्रः — रोहिणीमातः, नूनमभ्युदयकाल एषोऽस्मत्कुलस्य यद्यादवधुरन्धरो भवानस्मत्संबन्धमभिकाङ्क्षति ।

शकुनिः — (जनान्तिकम्) अये सुघटितमनेन मरत्नमजदाक्षिण्यशीलस्य कृष्णस्य पाण्डवरक्षणातोपक्रमाणामर्गलाबन्धनम् ।

दुर्योधनः — मातुल, सर्व एष राजसूयाजिहीर्षामात्रस्य प्रयत्नपुष्प-

विधया अनुभावविशेषोल्लासः। यथाचिन्तितं समर्थिते च राजसूये (इत्यर्धोक्ते) एष प्रविशत्युरभ्रकः।

(प्रविश्य)

उरभ्रकः — विजयतां देवः।

दुर्योधनः — उरभ्रक, कुत्राधुना अङ्गराजाधिकृतोऽस्मज्जैत्रवाहिनी-सन्निवेशः।

उरभ्रकः — देव, विदर्भेषु विरानतेऽद्य मित्रीयता रुक्मिणा समवेतोऽङ्गराजः। अनेन च लेखेन स्पष्टीभविष्यति परिशेषः। (इत्यर्पयति)

दुर्योधनः — (गृहीत्वा सहर्षम्) अये मे सुहृदः कर्णस्य स्वहस्तलिखितमेतत्। (वाचयति) स्वस्ति महाराजाधिराजाय कौरवेश्वराय। एष वैदर्भसाहचर्यविवृद्धानुभावो वयस्यः कर्णः सप्रणयमालिङ्ग्य भवतो विज्ञापयति।

स्वत्सेनाध्वजमारुतो नरपते निर्जित्य सर्वा दिश
क्रीडत्येष पटत्पटायितपटीसन्दब्धभेरीरव।
स्तब्धान्निर्दलयन् मृदून्विनमयन् रूढान्समुद्धरन्
संश्लिष्टान्दलयन्श्रितानधिरहर्न्कि किं न कुर्वन्नहो॥

राजन् प्रतापभानुस्ते भानयन्कीर्तिचन्द्रिकाम्।
सेनाधूलिभिरुन्मीलद्द्युतिर्दिक्षु विराजते॥ ३२॥

अपि च,

आहिमाचलमाविन्ध्यं नदीनगवनावृता ।
करदानप्रणयिनी प्रणीता त्वयि मेदिनी ॥ ३३ ॥

तथाहि,

प्राक्पाञ्चालकलिङ्गवङ्गमगधाहिच्छत्रहेमाद्रिका-
योध्यामोहनचेदिवत्सविषयान्निर्जित्य तूर्णं रणे ।
वैदर्भेण समागतोऽद्य कलयन्सेनाढ्यमेलनं
पाश्चात्यानपि यामि जेतुमचिरात्—

(इत्यर्धोक्ते) (स्वगतम्) किमेतदकालोचितं वैधेयस्य ।

बलभद्रः— किमन्ते सावशेषमिव ।

दुर्योधनः — (हसितमभिनीय) अहो कर्णस्य सर्वकाले कैशोरानुरूपा चित्रकौतुकिता। पूरयत्येष हि वृत्तं मुद्रालंकाररीत्या 'शार्दूलविक्रीडितैः' इति । (पत्रिका शकुनिहस्ते समर्पयति)

उरभ्रकः— कटाक्षयतु स्वामी सामन्तसमुद्रोन्मथनाविर्भावितानि रत्नजातान्यमूनि ।

तारानिभग्रथितमौक्तिक एष हारो
युष्मत्प्रसादनरसाद्द्रुपदेन दत्तः ।

एतद्युग च मणिकुण्डलयोः प्रभाभि-
रात्मानुरागपिशुनं प्रहिणोति रुक्मी ॥ ३५ ॥

दुर्योधनः— पश्यत्वार्यः । सर्वमेतद्वधूवरयोः प्राभृतकं कल्पयिष्यते । उरभ्रक, दर्शयानुपूर्वशस्सर्वमार्यस्य ।

उरभ्रकः— तथा (इति बलभद्रस्योपनयति ।)

दुर्योधनः— (जनान्तिकम्) मातुल, किमेष कर्णोऽस्मदाशंसालवेषु शार्दूलविक्रीडितमेव कर्तुकाम इव भाति । यदस्मानवेशृण्वन्यकानेव पाश्चात्यानभियास्यति ।

शकुनिः— नूनं दुर्मेधसस्तस्य रुक्मिसहृतकरयोरजायेनैव द्वारकामप्यभिगन्तुमीहते । तत्प्रेष्यतामविलम्बेन प्रतिषेधः ।

दुर्योधनः— मातुल, केन पुनरत्र विधिना कालातिपातो रक्षणीयः स्यात् । यदाचिरेतात्रैव कर्णोरुक्मिणी वृष्णीनभिद्रवतः ।

शकुनिः— उरभ्रक, कियन्ति दिवसानि कुण्डिने निवसत्यङ्गराजः ।

सम्भावनामायम् । अपि च प्रश्नस्योत्तरदानमात्रेणोपरन्तव्यमनुचरेण ।

उरभ्रकः — (सभयम) सम्यगधुना शिक्षितोऽस्मि स्वामिना ।

दुर्योधनः — आर्य, महार्घाविमौ रत्ननूपुरौ भविष्यतः । उरभ्रक, कस्येयमुपदा ?

उरभ्रकः — देव, वत्सेश्वरस्य ।

बलभद्रः — उरभ्रक, मासमात्रे समग्रीकृतपरिच्छदौ प्रस्थितौ कर्णरुक्मिणौ कं देशमभियास्यतः ?

उरभ्रकः — अद्य भवद्भिः पृष्टोऽहमिति ब्रवीमि । वृष्ण्यन्धकानर्थसमूलकापं निष्कषितु गमिष्यतः ।

दुर्योधनः — अरे, मूढ, कथं त्वं जानासि ? किं भविष्यद्दर्शी त्वं सर्वज्ञः ।

उरभ्रक — मा तावन्मयि कुप्यतु देव. । तस्मिन् लेख एव किलाविष्कृतोऽयं विषयः सानर्तान्वृष्ण्यन्धकान् इत्यन्ते लिखता स्वामिना अङ्गराजेन ।

बलभद्रः — वत्स, मा स्म भू कातर॰ । परमार्थवादी ग्रस्त्वेष उरभ्रकः । भवतु यथा तथा वा । किन्तु परावस्कन्दस्य लक्ष्यीभविष्यमाणे नगरे साम्प्रत मदसन्निधानं नाम मयि दोषमुत्थापयिष्यति । न तावत्कृष्णोऽपि प्रत्युपावृत्तः । वत्सयो मामनुजानीहि द्वारका प्रतिनिवर्तनाय ।

दुर्योधनः — आर्य, प्रेषयाम्यधुनैव वार्ताहरं कर्णाय शृण्वन्वेकु तस्यामित्रबुद्धिं प्रतिपेद्धुम् । न भवानेतावन्मात्रे चिन्तायासं कर्तु मर्हति । विधेयः खलु भवतोऽत्र सर्वोऽपि जनः ।

बलभद्रः — वत्स, उपपन्नमेव ब्रवीषि । परन्तु, यावन्न सन्निहितस्तत्र कृष्णः तावन्ममापि प्रवास इति नानवद्यं पश्यामि । अपि च, खलपरिचयो नाम प्रमादयित्र्यत्यङ्गराजम् । स्त्रीबालप्रायश्च राजकुलमनाथं परितप्येत । त्वदभिनन्दनमात्रायागतोऽहमद्य पूर्णमनोरथः किं भूयो विलम्बे ।

धृतराष्ट्रः — रौहिणीमानः, कथं त्वदभिनन्दनमात्रायेति । अभिनन्दनाङ्कुरितं प्रमोदं वत्साया वत्सलाया अभिरूपवरघटनमहोत्सवेन सफलीकर्तुमुद्दिष्ट खलु भवान् ।

बलभद्रः — न खलु नरमन्वेषन्ते कन्यापितरो राजन्याः । तुल्यकुलशीलाः प्रार्थयन्ते दूतमुखेन कन्यां कुमारेभ्यः । वृद्धस्य भवतो न खल्वेष समुदाचारो न विदितः । केवलं सुयोधने वत्सलतया सारल्येन संबन्धवार्तामासूत्रयम् ।

सुयोधनः — कासन्देहः ? आर्यस्य सर्वदा खल्वियं मयि वत्सलता । आर्य, अद्य सर्वसामन्तमहीपालोपदीकृतरत्नप्राभृतकेन धर्ममेव द्वारकां गत्वं भवन्तं मत्सूनवे कन्यां वरयितुं ल्लक्ष्मणेनादिशामि ।

चलभद्रः—भवतु नाम । तेन ह्याप्रच्छे भवतस्सर्वान् । उपस्थाप्यतां मद्रथः ।

दुर्योधनः — कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — किमाज्ञापयति देवः ?

दुर्योधनः — वातायन, शीघ्रमुपस्थाप्यतामार्यस्य रथः ।

प्रतीहारकः — तथा (इति निष्क्रान्तः)

दुर्योधनः — आर्य, भवदनुज्ञानलेनैव राजसूयं निर्वर्तयितुमाशंसा मम । तत्काले सन्निधानेनानुगृहीतव्योऽयमाश्रितो जनः ।

धृतराष्ट्रः — रोहिणीमातः,

प्रार्थनीये प्रतिष्ठे द्वे प्रभवो भवति क्षमू ।

यजन राजसूयेन सम्बन्धो भवतामिति ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — सज्जो रथः ।

चलभद्रः — सर्वदा प्रसन्नोऽस्मि यदि मत्प्रसादाऽसिद्धिकारी ।

(इति निष्क्रान्तः)

दुर्योधनः — वातायन, सूतमिह प्रेषयाविलम्बेन । मातुल, मन्दिरमासि किल कर्णाय । जैत्रयात्रा चैषा वैराटिकमङ्गलाङ्कुरक्षेण मनोज्ञानिर्वहणा भवतु । वातायन, किं विलम्बसे ।

प्रतीहारक — देव, दण्डनाथो द्वारि तिष्ठति विज्ञापयति राज-निन्दकौ द्वौ वटू निगृह्यानीतौ । दण्डपातने देवः प्रमाणमिति ।

दुर्योधन — क्वचितौ वटू । प्रविशतु तावत्ताभ्यां दण्डनाथ । वातायन, शीघ्रमिहाज्ञापय सूतम् ।

प्रतीहारकः — तथा (इति निष्क्रान्त)

दुर्योधन — (विलिख्य) मातुल, पश्यतु भवानिदम् ।

(प्रविश्य)

सूतः — देव, किमाज्ञापयसि ?

दुर्योधन — सूत, लेखममु विदर्भेषु तिष्ठतः कर्णस्य हस्तमनिल-जवेन प्रापयितुमर्हसि । उरभ्रक, त्वमपि रथेनैव गत्वा ते स्वामिनो हस्त एवार्पयिष्यसि आभरणनाराभ्यमूनि ।

शकुनिः — उरभ्रक, ममापि वचनमिति विज्ञाप्यतामङ्गराज । योधसामान्यो दूताधिकार नारोपणीय । दूतसामान्यस्य च लेखवस्तु न प्रकटनीयमिति ।

सूतोरभ्रकौ — तथा (इति निष्क्रान्तौ ।)

दुर्योधनः — (सस्मितम्) अन्वर्थनामधेयोऽयमुरभ्रकः ।

शकुनिः — अहेतुफलसम्बन्धव्यपगाहोऽपुरश्चर ।
अहो जडानामुन्मेषो वन्ध्याभ्यासनिदर्शन ॥

(दण्डनाथं निर्वर्ण्य) अयमुपस्थितो रसान्तरस्योद्दीपनविभावः ।

दुर्योधनः — अये एष खलु सहदेवमित्रं पाण्डवभागधेयोपजीवी । तत्स्थाने मध्यस्थाक्रोशः ।

धृतराष्ट्रः — किं व्यासभगवतश्शिष्यस्सुदर्शनः । वत्स, कदाचित् हितवादिनोऽपि निजलक्ष्यैकात्मनोवृत्तिभिर्निन्दाप्रवृत्ता इव गृह्यन्ते । तत्राहस्यक्षमतया दण्डं निपातयितुं त्वामन्तरेण नापवादेऽपि ब्राह्मणजने; विशेषतो व्यासशिष्ये ।

(ततः प्रविशति दण्डनाथः पश्चाद्राजभटैर्वेष्टितौ सुदर्शनताण्ड्यायनौ च ।)

दण्डनाथः — विजयतां देवः । एष सुदर्शनमिश्रः प्रकृतीरभिव्याहरन् देवस्य राजसूयेऽनधिकारं व्याघोषयामास । इदं चैतस्याभिव्याहरणवस्तु यथाश्रुतं मत्प्रणिधिवर्गेण सङ्गृहीतम् । (इत्यर्पयति) एष च ताण्ड्यायनमिश्रः सुदर्शनमिश्रस्यानुलोम्येन प्रवृत्तः । न तु पुनरनेन किमप्यभिव्याहृतं प्रकृतिषु ।

दुर्योधनः — (लेखं वाचयन् सक्रोधम्) अयि राजापवादक,

सुदर्शनः —

> अपवादः प्रशंसा वा ब्राह्मणा धर्मशंसिनः ।
> तौ पाराशर्यगाङ्गेयौ प्रमाणत्वमिहार्हतः ॥ ३८ ॥
>
> किञ्च —
>
> पितामहं योऽवजज्ञे विदुरं यो व्यवासयत् ।
> यश्चोद्विजयते व्यासं सोऽपवादेषु कातरः ॥ ३९ ॥

शकुनिः—किन्ते न श्रुतिपथमवतीर्णं कुरुराजस्योग्रं शासनाक्षरम्।

सुदर्शनः — श्रुतमवधृतं च।

दुर्योधनः — अरे, पाण्डवानुचरापशद, दुर्मते, क एष ते चौरः? क एष ते कितवः? अनुभोक्ष्यसे विषमां वाक्चापलस्यास्य परिणतिम्। किं सुयोधनेऽपि शासितर्येतादृशा उच्छृङ्खलास्सञ्चरन्ति लोके। कः कोऽत्र भोः।

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः।

दण्डनाथ — देव, एष तिष्ठाम्यमत एव निदेशवर्ती।

धृतराष्ट्रः — प्रतिहारभूमौ कोऽपि भिक्षार्थीव।

दण्डनाथः — आदिशतु देवः।

दुर्योधनः — छिद्यतामस्य राजापवादनिरङ्कुशा जिह्वा। अथवा तिष्ठ —

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः, अये किमिदं विश्वसाभ्युदयं राजकुलम्। यदतिथिमुपस्थितं मां न कोऽपि प्रत्युत्तिष्ठते।

धृतराष्ट्रः — वत्स, अपराधः अपराधः। गच्छ, प्रसादय। कोऽप्येष कोपनो मुनिः।

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — देव महर्षिः।

दुर्योधनः — काऽसौ महर्षिः ?

शकुनिः — वातायन, अलं संभ्रमेण ।

प्रतीहारकः — सहस्रशिष्यपरिवृतः, कालाग्निरिव ज्वलन् शापमादत्ते ।

धृतराष्ट्रः — अहो धिक् प्रमादः ।

दुर्योधनः — तात, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

प्रतीहारकः — भिक्षार्थी । कुप्यतस्तस्य स्फुलिङ्गावृतमिवान्तरिक्षमादीप्यते ।

धृतराष्ट्रः — अहो प्रमादः । अहो अत्याहितम् । एष खलु दुर्वासाः ।

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः । अन्वमिद राजकुलं मया श्रुतम् । अद्य बधिरमपि । अरे, वृथोत्सिक्त, कौरवपशो, अयं न भवसि ।

दुर्योधनः — हा धिक् । अधर्मम्, अधर्मम् । अयमहमागतोऽस्मि । मर्षयतु भगवान् । मातुल, अवलम्बस्व तावत् । एषोऽस्मि भवतः किङ्करः । मर्षयतु भगवान् ।

(सुदर्शनताम्रायनवर्जं सर्वे ससंभ्रमं निष्क्रान्ताः ।)

सुदर्शनः — ताड्यायन, जागर्ति खलु दैवम्। अङ्कुश एष तीव्रतरो विनिहितः कौरवगन्धद्विपस्य मूर्धनि।

ताड्यायनः — येन चिरायैव न प्रेङ्खिष्यति मुग्धमातङ्गः।

सुदर्शनः — तेन ह्यागच्छ, यथाध्यवसितं काम्यकमेव गच्छावः।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

इति तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशतस्सङ्गतिकाकुब्जरिके)

सङ्गतिका — हला, अनेन मद्विलम्बेनापराधो वर्धते । त्वरिष्व मां भट्टिनीदर्शनाय ।

कुब्जरिका — निष्प्रभावमद्य परवत्तया राजकुलम्, कुतः परिजनापराधेष्वमर्षं धारयितुमुत्सहिष्यते । हला, उन्मत्तकल्पेऽस्मिन् मुनिपाशे कथं स्वभावदुर्मदोऽपि महाराजो दासवद्वर्तते । नात्मक्लेशं गणयति । स्वयमनुतिष्ठति परिचर्याम् । न प्रकामं निद्राति । न मुहूर्तं विश्राम्यति । अनारतश्च सन्त्रासखिन्नगात्रः प्रह्वीभवन्निषेवते तस्य पादमूलम् ।

सङ्गतिका — अयि दुर्विदग्धे, शापप्रस्फुरिताधरोष्ठस्स किल दुराराध्यो मुनिः । कुपितश्चेत्स लोकत्रयमपि प्रदहेत् । मा नाम तमरक्षया भण । निर्धूतलौकिकसङ्केतपारतन्त्र्याः खलु महान्तः उन्मत्ता इव कुत्सितवृत्तय इव च दृश्यन्ते आपातदर्शिनाम् । परन्तु ते तेजोधामानः किञ्चिदवधाय रौद्रमंशमाविष्कुर्वन्ति । भर्गपर्याय एष महामुनिर्दुर्वासाः । को हि नाम तं नाराधये-त्समाहितः श्रेयः कामयमानः ।

कुञ्जरिका — हला, अस्तु नाम तपःप्रभावः। न तु पुनर्विप्रलपितु पारयिष्यस्यमुष्य चेष्टितानामुन्मत्तरूपताम्। तथाहि—

सकृत्स्तोकं भुङ्क्ते सकृदपि समग्रं प्रणिहितं
सकृत्क्षिप्त्वाऽमत्रं हसति वपुरालिप्य विघसैः।
बुभुक्षा हा हेति प्रणदति सकृत्कुप्यति पुन-
स्समाहूतो भोक्तुं सकृदुपरतो ध्यानमयते ॥ १ ॥

पश्य सङ्गतिके, न केवलमयमुन्मत्तः। किन्तु महान्
दुर्जनोऽसौ दुर्वासाः। यतः,

मृष्टान्नं कारयित्वा नियममपदिशन् शाकमेकं न भुङ्क्ते
संव्याहृत्योपवासं परिपतति नदन्नाशु मां भोजयेति।
भुक्त्वैवाकण्ठपूरं क्षणमनुभजतो विश्रमं रौति भर्तु-
र्दन्तातङ्को बुभुक्षा शिव शिव मदसन् कृन्ततीत्यर्धरात्रे ॥

किञ्च, अनुमान्यैव भोक्तव्यमनु तं दुःखभोजिनम्।
तत्प्रतीक्षावशाद्भर्तुरस्त्युपोषणनित्यता ॥ ३ ॥

सङ्गतिका — अयि वाचाले, नेदृशानि मन्त्रयितुमर्हसि।
अचिन्त्यरूपस्यानुग्रहमङ्गलस्य नियतपूर्वाणि खल्विमानि अधिकार-

शोधनौपयिकानि करुणाकराणां महामहसामुपमर्दनानि नाम ।
वस्तुसंवतं मन्त्रयस्व । मा त्वामपराधः स्प्राक्षीत् । कुब्जरिके,
चिरं खलु स्थिताऽस्मि । एभिर्दिवसैरनियतभोजनेन मुनिपरिचर्या-
श्रमेण च परिग्लानाङ्गलता भट्टिनी शीर्षवेदनया विषीदति ।
तस्या अनुलेपनं त्वरयितुमागच्छन्ती त्वयैवं व्याहृन्ती तिष्ठामि ।

कुब्जरिका — तेन हि गच्छ त्वम् । अहमपि महाराजनिदेशेनार्य-
विदुरगृहं गत्वा पृथादेवीं द्रक्ष्यामि ।

(निष्क्रान्ता सङ्गतिका)

कुब्जरिका — स्वयं कृतोऽप्रमनर्यो राज्ञा । अद्य खलु चीराजिन-
व्याघ्रचर्मदर्भमुष्टिव्याकीर्णमिदं राजकुलं मल्लकनिर्निक्षेपाणा लब्ध-
कूर्चानां स्वगृहं संवृत्तम् । (दृष्ट्वा) हा धिक्, कथममुमेव
देशमुपागतो कोऽपि भल्लूकयुवा । कष्टमन्तःपुरप्रतिहारोऽप्येव-
मीदृशानां धर्माकसामनिवारितप्रवेशयोग्यसंसृष्टः । किमेष धूर्तो
मां निर्निमेषेण चक्षुषा निध्यायति ।

(प्रविश्य)

कौक्कुटायनः — अये केयमीदृशी मनोहारिणी । तथाहि—

जात्य विराद्धरति लोचनयोर्नताङ्गी
श्रोतुङ्गशुम्भिनरकुम्भघनस्तनीयम् ।
श्रीनाथनन्दनजयोद्यममाहचर्य-
प्रेङ्खत्सुदर्शनरथाङ्गनितम्बबिम्बा ॥ ४ ॥

(उपसृत्य) अयि, सुभगे —

कुञ्जरिका — भोः स्वर्लोकाभिजन, नमस्ते ।

कौक्कुटायनः — सफलं ते यौवनं भूयात् । (स्वगतम्) कोऽय-मपूर्वोऽस्यास्सम्बोधनविधिः । (प्रकाशम्) अयि चारुहासिनि, कथं मा दिवौकसमधिगच्छसि ।

कुञ्जरिका — अनिमेषः खलु त्वम् ।

कौक्कुटायनः — अयि विदग्धे, निन्दिताप्सरोलावण्याया भवत्याः पुरतो नूनमनिमेषोऽहं भवामि । किन्तु परमार्थतो न वयं दिवौकसः ।

कुञ्जरिका — बाढमवैमि त्वा दर्शनक्षण एव वनौकसम् ।

कौक्कुटायनः—

> वनौका वा दिवौका वा वासु दासोऽहमस्मि ते ।
> सितजालमवाकीर्य दृशा वक्रान्तयोद्धृतः ॥ ५ ॥

(इति पादयोः पतति)

(प्रविश्य)

कञ्चुकी — कुञ्जरिके, किमेतत् ?

कुञ्जरिका — आर्य, एष मुनिशार्दूलो मां प्रार्थयते । दिष्ट्या ऽद्य जीवामि । (इति निष्क्रान्ता)

कञ्चुकी — भगवन्, किमेतत्?

कौक्कुदायनः — (उद्धास्य) अहो मे व्यामोहः!

शिवमात्मनि भावयतः शिवमयमखिलं च पश्यतो विश्वम् ।
यः कोऽपि भवति शम्भुर्या काऽपि च पार्वती पार्श्वे ॥ ६ ॥

यत्सत्यमद्य भवानेव मया साक्षादुपेतशैलादिरिव दृश्यते ।

कञ्चुकी — उपपन्नमेवेदं भवादृशेषु प्रत्यक्षितपरमेश्वरेषु । अथाद्य स भगवान् दुर्वासास्सहसाऽन्तरधीयत । कुत्र नु गतो भवेत्, कदा नु खलु प्रत्युपैष्यतीति परितप्यते सावरोधबान्धवो राजा । किं भवान् राज्ञो हृदयोत्कण्ठोल्लाघनाय शक्नोति मुनेर्वर्तमानं परिज्ञातुम् ।

कौक्कुदायनः — किमखिलोऽपि शिष्यवर्गः परोक्षं गतः?

कञ्चुकी — भवन्तमन्तरा विचिन्वतोऽपि नैकशिष्यजनो मे दृष्टिपथमवतरति । महत्येषा माया सवृत्ता । तेन हि भवान् राजसकाशमागत्य मुनेः प्रवृत्तिमन्तरा संशयच्छेदं कर्तुमर्हति ।

कौक्कुदायनः — भो कञ्चुकिन्, नाहं जानामि किमपि । कुटिलचेष्टितस्य तस्य मुनेः को वेद दुर्विदग्ध्यानि । शपामि ते वेत्रलतया । नाहं भवामि परमार्थतो दुर्वाससश्शिष्यः ।

कञ्चुकी — अथ को भवान्?

कौक्कुटायनः — कश्चिदप्रज्ञाभिजनोऽहं गुरुकुलमधिवसन्नासन्नसमावर्तनो विवाहादिकं चिन्तयन्नासम् । तदा मार्गासक्तया तेन मार्गेण व्रजन्नसौ दुर्वासाः विहिताभिवादनं मामाह — 'भोः कौक्कुटायनमिश्र, अनुप्रविशास्मच्छिष्यगोष्ठीम् । विचित्राण्यातिथ्यान्यनुभोक्ष्यसे' इति । कुतः प्रत्याख्यानं नाम तस्य वचनस्य? तेन ह्यस्मि दुर्वाससश्शिष्यः । एवमेव यदुत्र शिष्यसङ्घापूरणं महर्षिणा कृतम् । कष्टतमं चेदं मुनेरनुवर्तनं मे संवृत्तम् ।

> अनियतभोजनवेलं परिणमदुपवासदुर्गतं प्रायः ।
> सग्राहसलिलराशिस्नानमिवोद्वेगदं नित्यम् ॥ ७ ॥

दिष्ट्याऽन्तर्हितो मुनिः । अद्य मे समावर्तनमविघ्नं भवतु । तन्मां राजसमीपं नेतुमर्हसि ।

कञ्चुकी — नूनं गार्हस्थ्याभिमुखो भवान् । यः कुब्जिकादर्शनेन सारस्यमन्वभवत् । अद्य गुरुदक्षिणाऽऽजिहीर्षयाऽपि राजदर्शनं वः प्राप्तकालम् । तस्मादुपेत्य राज्ञः कथयतु भवानात्मवृत्तान्तम् । मुनिशिष्यान्वेषणायादिष्टोऽहं न खलु भवन्तमन्तरा राजसकाशं गन्तुमध्यवस्यामि ।

कौक्कुटायनः — का गतिः । भो करुणाशालिन्, वर्षवर, एतेनान्तरङ्गाभिभाषणप्रसङ्गेन मे भवानाप्तजनस्संवृत्तः । न तु खलु राज्ञस्सूचयिष्यति चेटीप्रणिपातदैन्यं मे भवान् ।

कञ्चुकी — किमेवमाह तत्रभवान् ।

शिवमात्मनि मानयतश्शिवमयमखिलं च पश्यतो विश्वम् ।
यः कोऽपि भवति शम्भुर्या काऽपि च पार्वती भवतः ॥ ८ ॥

(उभौ निष्क्रान्तौ)

॥ विष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति शकुनिकर्णाभ्यामन्वितो धृतराष्ट्रः ।)

सञ्जयः — इदं पर्यन्तसमयमाह अन्ततः पितामहः ।

ऋणमुन्मोचयिष्यामः कुलस्यास्य चिरन्तनम् ।
प्राणे तु सङ्गरे त्यक्त्वा प्राणान्नान्यदिहास्ति नः ॥ १ ॥

कञ्चुकी — किमेवमाह तत्रभवान् ।

शिवमात्मनि भावयन्नशिवमयमखिलं च पश्यतो विश्वम् ।
यः कोऽपि भवति शम्भुर्या काऽपि च पार्वती भवतः ॥ ८ ॥

(उभौ निष्क्रान्तौ)

॥ विष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति शकुनिसञ्जयाभ्यामन्वितो धृतराष्ट्रः ।)

सञ्जयः — इदं पर्यवसन्नमाह अत्रभवान् पितामहः ।

ऋणमुन्मोचयिष्यामः कुलस्यास्य चिरन्तनम् ।
प्राप्ते तु सङ्गरे त्यक्त्वा प्राणानन्यदिहास्ति न ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्रः — कथमेवमाह मे पितृव्यः । परिक्लिष्टशोभनमिवाद्य कुरुकुलस्योदर्कमुत्प्रेक्षे । यस्मिन्नेवमुदासीनो गाङ्गेयः ।

शकुनिः — सर्वे एवैते प्रच्छन्नाः पाण्डवपक्षपातिनः । धिगेतान् स्वपक्षावमानिनः । कुतः खलु प्रतिपत्तिरेतादृशेषु विजिगीषूणां राज्ञाम् । ध्वसन्तामेते मनोरथानुरूपं सपरायेषु । अचिरादाकर्णयिष्यति कर्णस्य दिग्विजयप्रभावं त्वत्सूनोश्च राजसूयावभृथमङ्गलम् ।

धृतराष्ट्रः — वयमुच्चरिष्यामो दुर्वाससस्समाराधनमहाशाखनमुखात् ।

शकुनिः — ननूत्तीर्णा एव वयम्। वरादानोत्सुकानस्मानतिसन्धाय स तु सपरिवारोऽन्तर्हितसहसा। अहो दौर्जन्यं माहेश्वरस्य मुनेः! अभिधाराभिस्मान् चारयित्वा यो मनःपरितोषमात्रमपि नाविष्कार्षीत्।

सञ्जयः — मा तावदन्तर्धिरेषा शक्यविश्वासा। यतः प्रकृतिकुटिलान्यस्य मुनेश्चेष्टितानि। तथाहि —

> अन्तर्हितः पुनरुपैति कृतप्रसादः
> कुप्यत्यकाण्डविकृतो वरदानमीष्टे।
> वाचो नितान्तपरुषा प्रणयाद्विधत्ते
> शापाशनिं हसति घोरमुपाददानः ॥ २ ॥

(ततः प्रविशति कुञ्जरिका)

कुञ्जरिका — जयतु महाराजः।

सञ्जयः — एषा राजमातुरनुचरा कुञ्जरिका प्राप्ता।

धृतराष्ट्रः — कुञ्जरिके, किं मुनेः प्रवृत्तिरुपलभ्यते पृथादेव्याः सकाशात्।

कुंजरिका — देव, न तावत्पृथादेव्याः प्रवृत्तिरेवोपलभ्यते। सा किलार्यविदुरप्रवासात्प्रागेव द्वारकां नीतेति किंवदन्ती।

धृतराष्ट्रः — किमकाण्डे पाण्डवमातुर्देशपरित्यागे कारणमभूत्

कुंजरिका — एवं किल जनाः कथयन्ति । राजपुरुषैरसकृदुपरुद्धोपान्ता कातरा बभूवेति ।

धृतराष्ट्रः — हा धिग्धिगेनामस्थाने शङ्काकुलनामपथे समवतीर्णानाम् ।

शकुनिः — आवुत्त, मैवम् । सा किल निरन्तराणां जनक्षोभानां सन्धुक्षयित्री बभूव ।

धृतराष्ट्रः — अहो दुरभिनिविष्टानां यत्किञ्चिदुपाधिसमर्थनसाहसिक्यम् । सा किल दुर्वाससः कृतपूर्वपरिचरणा काममभविष्यदवलम्बोऽस्माकमस्मिन्सङ्कटे यद्यत्रैव न्यवत्स्यत् ।

शकुनिः — (स्वगतम्) इदमसम्बद्धसम्भावनाप्राचुर्यं नाम वार्धक्यविक्लवधियाम् ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकिनोपनीयमानः कौक्कुटायनः)

कौक्कुटायनः — (कुञ्जरिकां दृष्ट्वा स्वगतम्) अये मां कुहनया व्यवहारपदे निरोद्धुमीष्टे वृद्धशृगाल एषः । यदत्रैव सा मे दुर्ललिता हृदयचोरी मदभिनयमन्तरेणाभियोगमाचष्ट इव । अथवा दिष्ट्या नात्र स नृशंसस्सुयोधनः ।

कञ्चुकी — उपसर्पतु भवान्महाराजम् । जयतु महाराजः । एष दुर्वाससश्शिष्यकोटिप्रविष्टः कौक्कुटायनमिश्रः ।

कुञ्जरिका — (स्वगतम्) अहो चकितवर्णोऽयं विप्रबटुः ।

धृतराष्ट्रः — भोः मुनिशिष्य, आख्यातु भवान् कुत्र नु गतो भवेन्मुनिः कदा निर्गतः वेति ।

शकुनिः — भो, कौक्कुटायनमिश्र, तेन मुनिना सहान्तर्हितेषु सर्वशिष्येषु किमेको भवानवलगति ।

कुब्जरिका — नूनं कार्यान्तरव्यापृतेनानेन स्वगर्वेभ्यः परिभ्रष्टम् ।

कौक्कुटायनः — (स्वगतम्) हताशैषा नूनमुद्वेदघुर्घुरायमाण-रसना दृश्यते । कात्र मे गतिः ? (इति कञ्चुकिनं निरीक्षते)

कञ्चुकी — अद्यैव भगवान्मौनव्रतपर इव लक्ष्यते ।

कुब्जरिका — ननमद्यैवैष वाचालतामवलम्बमानो मयाऽनुभूतः ।

कौक्कुटायनः — (स्वगतम्) हा धिगयाहितम् । विषमव्यव-सायैषा दुष्टदासी ।

धृतराष्ट्रः — मा तावन्मौनव्रतस्य भङ्गो भवतु भगवतः । आ-लिख्यतां वक्तव्यसारः ।

संजयः — इदं मषीपात्रादिकम् । एषा च पत्रिका (इत्युपनयति)

कौक्कुटायनः — (लिखति)

शकुनिः — वंशीधर, गृहीत्वा वाचय लेखम् ।

कञ्चुकी — तथा (इति गृहीत्वा) अहो अपरिस्फुटान्यक्षराणि जरोपहतचक्षुरिन्द्रियस्य मे । (इति विमृशति)

कुञ्जरिका — आर्ये, उपनयात्र । अहमेव वाचयामि । (इति लेखं गृहीत्वा वाचयति)

> वनौका वा दिवौका वा वास्तु दासोऽहमस्मि ते ।
> सितजालमवाकीर्य दृष्टा चक्रान्तयोद्धृतः ॥ ३ ॥

शकुनिः — कुञ्जरिके, किमेतदसंबद्धं वाचयसि ।

कुञ्जरिका — ननु मुनिशिष्यः प्रष्टव्यः ।

कञ्चुकी — सर्वत्र नर्मोर्मिलरसाकुलाभिभाषिण्या अस्या उपोद्घातः ।

धृतराष्ट्रः — कुञ्जरिके, अदेशकालज्ञाऽसि । नार्हस्यपराद्धुं मुनिजनमन्तरेण ।

कुञ्जरिका — देव, भेतम् । स्वमेव मय्यपराद्धमधिगच्छता-ऽनेन भगवता सप्रणिपातमेषोऽनुनयः प्रस्तुतः । अत्र आर्यवंशी-धरः प्रमाणम् । (इति लेखमर्पयित्वा अन्तर्हसन्ती निष्क्रान्ता)

कञ्चुकी — महाराज, यत्किमप्येतदप्रस्तुतम् । विश्राम्यतु विस्तर-श्रवणकौतूहलम् । एष लेखः । वाचयतु गान्धारराजः ।

शकुनिः — (गृहीत्वा वाचयति)

> अन्तर्हितोऽपि स मुनिः प्रत्युपयास्यत्यनेन लिङ्गेन ।
> यन्मामप्रतिबोध्य प्रियशिष्यं मोऽन्तरैवमन्तरधात् ॥ ४ ॥

सञ्जय —— मंमैव हृदयेन सह मन्त्रितम् । अचिरादुपैष्यति मुनिः।

धृतराष्ट्रः —— तेन हि विश्राम्यतु कौक्कुटायनमिश्र । (निष्क्रान्तः साश्वासप्रमोद कौक्कुटायन)

धृतराष्ट्र —— यशोधर, वत्सस्य स्वास्थ्यप्रवृत्तिमवधारय ।

कञ्चुकी —— तथा । (इति निष्क्रान्त ।)

शकुनिः —— (स्वगतम्) उन्मन्त्रिका खल्वियं कुब्जिका । अथवा मुनिशिष्येण किमप्यतिलङ्घितस्तस्या समुदाचार इति तर्कयामि ।

धृतराष्ट्रः ——

निर्निद्रतारतरगण्डायितरक्तनेत्रः

प्रम्लानकान्तिरधुना प्रतिपच्छशीव ।

वत्सः कथं विषहते कृशिमानमेभि-

र्गच्छन् दिनैरमुमुपोषणमस्फुटान्तम् ॥ ५ ॥

शकुनि —— स्वयकृतोऽयमनर्थः केन चिकित्सनीयो भवति । मम तु मते अपुनर्दर्शनाय गतस्स मुनि । मिथ्यामौनव्रतश्चाय शिष्यपाशो न प्रमाणीकर्तव्य । नेतः परमुपोषणे सामर्थ्यलेश इति मे निश्चय. ।

धृतराष्ट्रः ——

चेत्पारणायामुररीकृताया मुनिर्निवर्तेत न किं हता स. ।

उपोषणे किन्त्वनुवध्यमाने प्राणा विनिर्यान्ति किमेवमासीत् ॥

कतरोऽस्मिन्धर्मसङ्कटेऽस्माकमवलम्बो भविष्यति । कीदृशी वा स्यादितः प्रतिपत्तिपद्धतिः ।

गते चक्षुर्भूते सुहृदि विदुरे भ्रातरि मम
क्षते क्षारक्षेप विदधति रुषा बान्धवजने ।
पराङ्मुखत्वं दैवे भजति बत दुर्नामसि मुना-
वमुष्मिन्सौजन्य कथमुपनिधातु मम धृतिः ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः —

ख्यापयितुं पार्थजयं युधिष्ठिरस्य सत्सेन्द्रः ।
अहमर्थये दिदृक्षे सुयोधनं हन्त साधिक्षेपः ॥

कथमत्र धृतराष्ट्र एव । भवतु तावदुपसर्पाम्येनम् ।

वृद्धत्वादन्धत्वान्निजपुत्राणामनर्थशङ्कित्वात् ।
पार्थानामुत्कर्षे पुत्रादप्येष निर्भराक्षेपः ॥ ९ ॥

(उपसर्पति)

सञ्जय — अहो देवर्षिर्नारदः ।

धृतराष्ट्र —हन्त भोः । अर्घमर्घम् । दिष्ट्या जातो ममायमवलम्बः । (उत्थाय) भगवन्, एष वैचित्रवीर्योऽभिवाद्यते । अहो मे सुकृतपरिणामः ।

नारदः — नन्वासनस्थेनैव भवता नाहुषेण प्रतिगृहीतव्योऽहम्। (उपविश्य) अपि कुशलं भवतस्सवयस्य ?

धृतराष्ट्रः — भवितुमर्हति भवत्प्रसादात्।

नारदः — कृतमस्मत्प्रसादबहुमानेन। अद्य खलु प्रसीदति भवदन्वये साक्षादेव महादेवः।

मूकासुरप्रहरणच्छलधर्षणेन
रोपायितस्य विजयस्य तलप्रहारान्।
गृह्णन्वनेचरवपुर्गुरुदक्षिणेति
तस्मै ददौ पशुपतिः प्रणयान्निजास्त्रम् ॥ १० ॥

धृतराष्ट्रः — अहो शौर्योत्कर्षपरम्परामधिश्रयति पाण्डवमध्यमः।

प्रागेव भूतिपरिवृत्तिरय मघोन-
रस्साधितं धनुषि कौशलमप्रमेयम्।
गाण्डीविनो वदसि पाशुपतास्त्रलाभ
रेखा परामिह हि पुष्यति वीरशब्दः ॥ ११ ॥

नारदः — अथ च यमवरुणकुबेरैः प्रत्यक्षीभूय साभिनन्दनं प्रत्ताभिर्निजनिजशक्तिभिर्विराजमानो विजयो महेन्द्रेणामरावतीं नीतः समुपद्रुतसुरारिनिवातकवचान्निगृहीतुमुद्योजितोऽद्य महति रोमहर्षणे रणकर्मणि व्याप्रियते।

शकुनिः — (आत्मगतम्) अग्निनिवृत्तिर्भवतु । यथा चास्य स्वर्गाधिरोहणमनर्थकं स्यात् ।

धृतराष्ट्रः — सुराणामपि दुर्विषह्यास्ते निवातकवचाः श्रूयन्ते । तत्र वत्स एव तानभियुङ्क्ते ।

नारदः — (सहासम्)

> वत्सेषु वत्सलतया स भवान्विधत्ते
> शङ्कां किरीटिनि महाव्यवसायनिघ्ने ।
> ख्याता न संयति सुरासुरमानुषेषु
> तस्याद्य कोऽपि समुदञ्चितकार्मुकस्य ॥ १२ ॥

शकुनिः — महर्षे, कुबेरनलिनीमभिप्रस्थितस्यार्जुनाग्रजस्य किं वा नाऽपि प्रवृत्तिरधिगम्यते ।

नारदः — (विहस्य) बाढम् । तस्य खलु महान् मार्गोपरोधो जातः ।

> कनककदलीषण्डस्यान्तर्हिमाचलपालिषु
> क्वचिदुरुशिलामङ्कद्रोणे निरीक्ष्य वनौकसम् ।
> तमभिभवितुं क्षेप्तुं मार्गादतिक्रमितुं च वा
> किमपि दिनैरेभिर्भीमो दधाति महोद्यमम् ॥ १३ ॥

धृतराष्ट्रः — अहो महदिदमाश्चर्यम् । यन्नागायुतनल्पपराक्रमोऽपि भीमः वनौकसि कुण्ठितशक्तिर्विषीदति ।

शकुनि — (आत्मगतम्) इयं दैवानुकूलघटना प्रारिप्सितस्य राजसूयस्य नूनम् ।

नारदः — कथं न पश्याम्यत्र वत्सं सुयोधनम् ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी — देव, प्रतिनिवृत्तः ।

धृतराष्ट्रः — वशीधर, हुक. ?

कञ्चुकी — स माहेश्वरो मुनिः ।

नारदः — कथं दुर्वासा अप्यत्रैव ।

धृतराष्ट्रः — किं कुप्यति? उत प्रसीदति?

कञ्चुकी — न खलु क्रोधेङ्गितानि पश्यामि ।

देवी देवश्चाङ्घ्री धावयतस्तस्य शिष्यसहितस्य ।
विश्रान्तस्सोऽपि शनैरनुयुङ्क्ते सह्यतामनशनस्य ॥ १४ ॥

नारदः — हस्तगता खलु वो मनोरथसिद्धिः । यदित्थं दुर्वासा अपि युष्मासु प्रसीदति ।

अक्षयपात्रमहिम्ना कुक्षिम्भरिर्लोकमेव भोजयता ।
किं फलमुपार्जितं भो कृतिनो दुर्वाससा युयम् ॥ १५ ॥

शकुनिः — (स्वगतम्) अहो शठः खल्वयं नारदः । ईदृशं कृतिरसमच्छत्रूणामेवाशंसनीयम् ।

नारदः — भोः वैचित्रवीर्य, साधयामस्तावत् । प्रीताश्चामुष्मादसर्वमभीष्टं प्रार्थयिष्यथ ।

धृतराष्ट्रः — साधयतु भगवान्पुनर्दर्शनाय ।

नारदः — बाढम् । प्राप्तकाले प्रत्युपैष्यामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः — वंशीधर, पुनरवधारय वत्सदुर्वाससोर्वृत्तान्तम् ।

कञ्चुकी — तथा । (इति निष्क्रान्तः)

शकुनिः — (आत्मगतम्)

स दानवानुद्रवणेन जिष्णुर्भीम कपीन्द्रेण हिमाद्रिशृङ्गे ।
दुर्वासमा चेदपि धर्मसूनुः स्याद्राजसूयस्य निरन्तरायः ॥

(ततः प्रविश्य सहर्षसंभ्रमम्)

दुर्योधनः — प्रसन्नो महर्षिर्वरमभीष्टं मा वरयते । तन्मे ब्रूहि किमभीष्टमद्य वृणोमीति ।

शकुनिः — राजन् एवमिव । (इति कर्णे कथयति ।)

दुर्योधनः — अहो श्रेष्ठोदर्ककुशलत्वं मातुलस्य । वृणोमि तावत् ।

धृतराष्ट्रः — वत्स, मुनिनन्दनाय मामपि नेतुमर्हसि ।

दुर्योधनः — एत्वेतु तातः। (इति निष्क्रान्तः, सञ्जयेन दत्तावलम्बो धृतराष्ट्रश्च।)

शकुनिः — हन्त, धिङ्मे प्रमादम्। पाण्डवेभ्यस्तस्याक्षयपात्रस्याहरणमपि दुर्वाससैवापादनीयमिति खल्वध्यवसितम्। तेन द्राग् प्रबोधयामि (इति परिक्रम्य) अथवा पाञ्चाल्या एव खलु तत्प्रसादयति प्रार्थितमभ्यवहारम्, नेतरस्याः। अपि च न प्रकाशयितव्यो मुनेः पाण्डवेष्वहितोऽस्मदभिसन्धिः। न नः कार्यमक्षयपात्रेण। (इति निवृत्य)

> ध्वंसन्ते पाण्डवा नूनमनाराध्य महामुनिम्।
> आराधयन्तो नेष्यन्ति राजसूयाभ्यसूयया॥ १७॥

इत्युभयथाऽप्यस्माकमिष्टापत्तिः। (उपविश्य) अथ यदि निर्वृत्तराजसूयानस्मान् ते चापि दुर्वासःपूजामहामाहह्रदोत्तीर्णा अमर्षाद्योधयिष्यन्ति — अथवा विप्रकृष्टतमां भविष्यत्संभावनामेनां किमर्थमद्योपलालयामि।

> रूढमूलो भवेद्राजा सामन्तेषु प्रजासु च।
> प्रभावाद्राजसूयस्य जीयाद्वा शत्रुमुत्थितम्॥ १८॥

तथाऽपि नूनं यदि पाण्डवानामस्यैव द्वादशाब्दस्यान्तरे कथाशेषता समापाद्यते तदा शक्यमस्माभिर्विशदान्तरङ्गैर्भवितुम्।

कोपो दुर्वाससः केन ज्वलेत्पाण्डवकानने ।
अन्यः को वा प्रकारः स्यात् तेषां व्यसनमीहितुम् ॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — गान्धारराज, प्रतीहारस्थः कोऽपि विप्रः प्रवेश-मनुमानयति ।

शकुनिः — प्रविशतु तावत् ।

प्रतीहारकः — तेन हि प्रवेशयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)
'कोपो दुर्वाससः केन' (इत्यादि पुनः पठन् सचिन्तस्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य विप्रवेषप्रतिच्छन्नः)

जटासुरः — विजयन्तां कुरुराजस्य प्रियचिकीर्षवः ।

शकुनिः — भोः विप्रवर, समीचीनेयमाशीः । आस्यताम् । आदिशतु भवान् माममीष्टसंपादनाय ।

जटासुरः — गान्धारराज,

अभ्यापन्नस्य शत्रुभावमेको यद्युभयोस्समम् ।
तयोर्य प्राप्तकाल स्यात्त मे ब्रूहि नयोत्तमम् ॥ २० ॥

शकुनिः — सन्धिः ।

जटासुरः — प्रथमः कल्पः । तेन हि सन्धिं प्रशंसति भवान्पातालनिवासिभिर्ब्राह्मणैः सह ।

शकुनिः — भोः महाब्राह्मण, के ते पातालनिवासिनो ब्राह्मणाः ?

जटासुरः — अस्मादृशाः ।

शकुनिः — न खल्ववगच्छामि । अथवा दानवप्रणिधिर्भवान् ।

जटासुरः — (स्वरूपमाविष्कुर्वन्) राजमातुल,

कंसस्सानुचरस्सचेदिनृपतिस्साल्वो जरासन्ध इ-
त्येते दानवपुङ्गवाः स्मृतिपथं नीता विपक्षैर्हि यैः ।
तेषामद्य किरीटमण्डनमणिस्तत्र किरीटी व्यधा-
त्सुत्राम्णः प्रियकाम्यया यदभय न प्राप्नुमः कुत्रचित् ॥

मूकासुरस्यात्मसमस्सखाऽहं तस्मिन्हते संयति फाल्गुनेन ।
दग्धेऽपि संशप्तकमन्यकक्षे दैत्यैर्भयार्तैः प्रहितोऽस्मि दूतः ॥

शकुनिः — सखे, स्वागतं ते । प्रार्थनीयं वस्सख्यं स्वय-
मुपस्थितम् । कथं संशप्तकानप्याजघान पार्थः ।

जटासुरः — बाढम् ।

लोकपालात्समाविश्य शक्त्या स्वस्वांशभूतया ।
दानवोच्छेदमावस्य चिन्तयन्ति हि निर्हेतिम् ॥ २३ ॥

शकुनिः — तत्कदिदमः प्रतीकारोऽस्य संमतो दानवेन्द्राणाम् ।

जटासुरः— यथा देवा पृथासूनूस्तथा दैत्याश्च कौरवान् ।
सकृपद्रोणगाङ्गेयानावेष्टुमभिमन्वते ॥ २४ ॥

प्रारभ्यते च हरगौरीप्रसादफलकं महत् तन्त्रम् । येन यथाविधि निर्वर्तितेन कुरुराजस्य वर्म वज्रकल्पं भविष्यति ।

अभेद्यकवचः कर्णः वज्रकल्पस्सुयोधन ।
निष्कृपा कृपमुख्यास्ते पार्थाः कुर्वन्तु किं रणे ॥ २५ ॥

शकुनि — अवितथमेतत् । किन्तु युद्धाशंसयैव हि यो मन्त्रः प्रवर्तते । यावदनुत्तीर्णमभयाः कौन्तेयाः तावदेव तेषामपायो यद्यापाद्यते तदा शोभनतरं ननु स्यात् । न च दुष्करमधुना प्रतिभाति मे पाण्डवनिर्मथनं त्वत्सहायसामर्थ्यजुषः ।

जटासुरः — कथमिव ?

शकुनि — न जानीतः प्रायेणेम फाल्गुनवृत्तान्तमेतावता द्रौपदीयुधिष्ठिरौ । त्वं च विश्वसनीयमुनिवेषग्रहणकुशल ।

जटासुरः — अवगच्छामि खलु प्रयोगमर्थस्य ।

शकुनिः — एष च दुर्वासा भिक्षितुमुपावर्तिष्यते पाण्डवाश्रमम् । स हि प्रकृतिकुटिल. श्रद्धालून्पाण्डवान् स्वेनैवातिथ्यग्रहणविधायासयिष्यति । तस्य च सन्दर्भविशेषेषु कोपानलसन्धुक्षणोपायं यदि द्रक्ष्यसि —

जटासुरः — अवधूतं करणीयम् । अद्य स्वामिपादानामनृणो भवितुं पारयिष्यामि । एषोऽस्मि मुनीश्वरस्संवृत्तः । अनन्तरं च किञ्चिदन्तरमुपलभ्य दुर्वाससः पार्श्ववर्ती भविष्यामि ।

शकुनिः — तत्साधय पुनर्दर्शनाय ।

जटासुरः — बाढम् । अतिदैत्याचार्यं वो मन्त्रदर्शनम । ऋद्धि-र्भवत्वस्माकं पक्षस्य ।

आसुरी ह्युभयी जातिर्भुवि वा दिवि वा स्थिता ।
वयं साक्षाद्दितेर्वंशे यूयमस्मत्सधर्मिणः ॥ २६ ॥

शकुनिः — अविघ्नस्ते भूयात् ।

जटासुरः — साधयामि तावत् (इति प्रणम्य निष्क्रान्तः ।)

शकुनिः — अहो अद्य सुदिवसः ।

(नेपथ्ये कलकल)

हा धिक्, किं परिक्रुध्यति मुनिः । कष्टं भोः । विपन्नं कार्यम् । (इति परिक्रम्य विमृश्य च) अहो मूढः खल्वहम् । एषा सदुन्दुभि-ध्वाना विजयावलिः पठ्यते कुरुराजस्य । तत्किं प्रत्यावृत्तः कर्णः ?

(प्रविश्य)

प्रतीहारकः — गान्धारराज, विजयसे कल्याणसम्पत्त्याऽस्य राजकुलस्य । पञ्चरात्रावधि पाण्डवाश्रमे आतिथ्यदोहदेनाग-

स्नानं प्रतिश्रुत्यान्तर्हितस्सपरिवारो दुर्वासाः । विजययात्रातः प्रत्यावृत्तस्सामन्तगणोपायनितोपान्तोऽयमप्यङ्गराजः । तेन हि प्रति-पालयति भवन्तमन्तःपुरे विराजमानो महाराजः ।

शकुनि — वातायन, कश्चिदप्रत्यूहेन निष्ठितं कन्याभिवरण-मङ्गराजेन ।

प्रतीहारकः — सर्वमनवद्यम् । यात्रोपावृत्तः कृष्णस्तावदेष निष्ठितो विवाहोपोद्घातः पर्वेण बलभद्रस्य सन्निधे ।

शकुनिः — वातायन, तेन ह्यन्तःपुरमार्गमादेशय ।

प्रतीहारकः — इत इतो राजमातुलः ।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ पंचमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशतस्सहदेवसुदर्शनौ)

सहदेवः — प्रायः परस्परमिदं भुवने हि दृष्ट-
मेकान्वयप्रभवतैव विरोधमूलम् ।
अब्जे हि तुल्यमुपमानविधामुपात्ते
श्रीमन्मुखस्य न तयोः परमास्ति मैत्री ॥ १ ॥

एवं च जीवति पितामहे भीष्मे माध्यस्थ्यवचनपरे परितिष्ठति भगवति व्यासे देवासुरनिग्रहैकबद्धकक्षे निरीक्षमाणे एव माधवे दुष्परिहारमिदं मन्येऽहं विवर्धते कुरुकुलच्छिद्रम् ।

सुदर्शनः — कुमार, न मां प्रत्येषा मध्यस्थवादिता रोचते । न चाब्जयोरत्रोपमानत्वेनादानम् । उभे अप्यब्जे स्पृहणीयगुणे खलु भवतः । तदेव मे परिष्कृतः पाठः ।

प्रायो विरुद्धगुणयोर्भुवने प्रसङ्ग-
स्त्वेकान्वयप्रभवता हि निसर्गशत्रोः ।
चन्द्रो हि तुल्यमुदियाय पयोधिगर्भा-
द्धालाहलेन जगदार्तिकृता मनोज्ञः ॥ २ ॥

तेन हि ममायमन्यापदेशो भवदग्रजमन्तरेण ।

सरसि न भवदन्यो राजहंसोऽस्ति मान्य-
स्तत्र न सदृशमेव क्लिष्टधर्मस्तनोष्ण्यम् ।
खलमतिरयमल्पः पश्य दर्पाढ्यकोट-
स्त्वयि भवति नृपीयन् बाधते मीनलोकम् ॥ ३ ॥

सहदेवः — भ्रातृव्यापदेशेनाह । अस्त्येव निरपदेशं पाञ्चाली सुदत्यार्यम् । कष्टः खलु धर्मपक्षपातिना विविधसबाधसाधित प्रकृत्यनुरोध । सखे, अम्बा खलु वेद याथातथ्येन मानसीं रुजमार्यस्य । प्रीयते मे हृदय तत्रभवत्या आर्यमन्तरेण कुशलानुयोगधोरणीमनुसन्धातुम् । वयस्य, वद्धण अम्बाया वचनानि पुनरपि ।

सुदर्शनः — आह किल पृथादेवी ।

विक्रान्तानतुलान् निभाल्य बलिनो दान्तान्निजप्रेक्षया
पश्यन्नप्यतिदारुणे पथि दृढोत्साहान् रिपून्दीव्यतः ।
को धर्मः कथमानृशंस्यमिह किं क्षत्रस्य कालोचितं
नातः पातकमस्ति वेत्यशरणश्चिन्ताभिरास्ते कथम् ॥

सहदेव — नूनमदिशमेवार्यस्य हृदयदौरवस्थ्यम् ।

सञ्चिन्तयन्ननुजविक्रममारमार्यः
पश्यंश्च दीनदशया परिधूसरांस्तान् ।
स्वं निन्दति प्रलपति श्वसिति प्रकामं
निर्विद्यते प्रशममेव पुनः प्रयाति ॥ ५ ॥

अहो सत्त्वमार्यस्य ।

शल्यं शत्रुनिपातमन्तरधिकैस्तद्भर्दुर्नयैः
प्रत्यक्षं च दशा कृशा मद्भुवां भोगोचितानामियम् ।
वाचो मन्युकिरोऽविपह्यविषमव्यामङ्गसन्धुक्षिताः
कृष्णायाश्च निरन्तरं न तु मनागार्यो भिनत्ति क्षमाम् ॥

सुदर्शनः — ननु कुमारो वस्तुतः पाञ्चाल्या मन्यूद्दीरनार्हाणि दुर्योधनानामनार्यकृत्यान्यनुदाहृत्य तस्याः पारुष्यमेव प्रकाशयितुमर्हति ।

राज्यभ्रंशमलम्भयच्छलमधिष्ठायातिहीनं वचः
प्रोचे संसदि यामसा नृपवधूं पस्पर्श कर्षन् हठात् ।
धर्मापेक्षितया प्रपद्य विपिन क्षाम्यत्यजातद्विपि
द्रौदी नन्दति राजयक्ष्मभयो द्रागाजिहीर्षत्यपि ॥ ७ ॥

ममयेनाययानार्यो यदा धनञ्जितो वनम् ।
मन्त्राद्विरद एवासीत्तदा किमपहस्तितः ॥ ८ ॥

उच्छृङ्खलयैनां प्रवर्षणां न मर्षयति वीरगोष्ठीषु निजाख्यां बहुमन्यमानः । न चात्र भीमार्जुनौ सन्निहिताविति दैवेनास्माकमेकान्तपराङ्मुखता प्रदर्शिता । किमेको नकुलः करोतु । किमबला पाञ्चाली वा कुरूणाम् ।

ज्येष्ठोऽसौ विप्रधर्मेण क्षमामेकां प्रशंसति ।
कनिष्ठस्समदर्शी त्वं कृतात्मा निरुपप्लवः ॥ ९ ॥

दत्ता यो गलहस्तिका परिभवो दाराभिमर्शः कृतः
पादोऽयं समुदञ्चितश्शिरसि यो धातुं क्रतुप्रेप्सुभिः ।
भूयः क्षाम्यत दाम्यत श्रयत भो दैवं निमील्याक्षिणी
स्थाने ह्युत्सहते स वः प्रहसितुं निर्गत्य स्त्रीजनः ॥ १० ॥

सहदेवः — (सस्मितम्) उपहसतु कामम् । परितुष्टश्च यातु ।

सुदर्शनः — नैवमालपिष्यति नकुलः ।

सहदेवः — वयस्य, प्रियं ते निवेदयामि । एवं किल यज्ञाङ्गभूतानां गवां प्रत्यवेक्षणकथयानेनास्मत्परिसरपरिवर्तिनं सपरिच्छदं कुरुराजं निशम्य अतिमहामर्षविषानलज्वालाकवलितान्तःकरणो नकुलः कथञ्चिदप्यार्यं भीमसेनमन्विष्यानेतुमध्यवस्य प्रत्यूष एव निर्गतः । अचिरात्किल स्वर्लोकाल्लोमशोऽस्मानुपस्थितः आर्यस्य फाल्गुनस्य असुरानीकानुद्रवणवृत्तान्तमावेद्य नारदमुखादधिगतमित्यार्यभीमसेनस्यापि वृत्तान्तमित्थमाचख्यौ ।

आञ्जनेयस्तु कौन्तेय मारुतिर्मारुतिं चिरात् ।
अन्वगृह्णात्परिश्रान्त सरस्तत्राप्यदर्शयत् ॥ ११ ॥

इति । तेन ह्यस्मिन्नन्तरे प्रायेणावचितसौगन्धिक प्रत्यावृत्तिपथमवतीर्ण आर्य इति तर्कयामि । तदर्धमार्ग एवासादयिष्यत्यार्य नकुलः ।

सुदर्शनः — आसादयत्वानयतु च शीघ्रम् अन्यथा को जानातु कीदृशमेते दुर्हृदयाः कौरवपाशाः परिभवानुबन्धमस्मासु चिन्तयिष्यन्तीति ।

सहदेवः — वयस्य, कथंकारमदान्तास्ते दुर्वाससि साध्वाचरन् ।

सुदर्शनः — अध्यवसायबलेन । न तु नाम ते दैवैकशरणाः परिस्पन्दन्ते भारनिर्वाहे प्राप्ते ।

सहदेवः — क्रूरः खल्वधिक्षेपः ।

सुदर्शनः — न खलु न खलु । अवितथमेतन्मया मन्त्रितं ज्ञास्यसि यदि स एव दुर्वासा अस्मानुपतिष्ठेत ।

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः ।

सहदेवः — कथमिदानीमतिथीनामिव निवेदनम् ।

सुदर्शनः — न कोऽप्यन्यः । स एष दुर्वासाः प्राप्तः । अवलेयं वर्तते । सहदेव, कदाचिदाश्रमपदेऽसन्निहिता पाञ्चाली । अथवा शून्यहृदयेन न शृणोति । आर्ययुधिष्ठिरश्चानुष्ठानपरः सरस्वतीतीरे भविष्यति । कोपनः खलु मुनिः ।

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः ।

सहदेवः — तदेनं प्रतिगृह्णामि । सुदर्शन, सत्यवचनः खल्वसि । दैवमेवाद्यास्माकमवलम्बः ।

सुदर्शनः — त्वरस्व, त्वरस्व ।

(निष्क्रान्तः सहदेवः)

नालमुपालब्धुं शक्याम्येवमानिष्टवदुरध्यवसायं दैवम् । सशिष्यमण्डलस्य दुर्वाससः कथमद्य भिक्षादोहदः पूरणीयः स्यात् । अनस्तंगत एव खलु सूर्ये स्वं महिमानं प्रविपद्यतेऽक्षयपात्रम् । इयं च दिनात्ययवेला । (दृष्ट्वा)

हन्त प्रतीचीशैलोरुनितम्बे लम्बते रविः ।
तत्पयोधरपत्रालीरचनारञ्जितैः करैः ॥ १२ ॥

अपि च,

ये निस्सृता बलिभुजोऽहनि चारवृत्त्या
सन्ध्यान्तरे गतिमवेक्ष्य तमोध्वजिन्याः ।

साङ्केतिकानि विरुतान्यधुना त एते
हर्तुं दिनेशवसुसंपदमीरयन्ति ॥ १३ ॥

तथा हि,

निकुञ्जेभ्यो नीडद्रुमवलयमध्याद्गदरी-
गुहाभ्यस्सम्भूय द्युमणिमहसामार्तिजनकः ।
समन्तात्सन्ध्यायां प्रचलितमहामौकलिकुल-
प्रतीकाशस्सान्द्रीभवति तमसामेष निचयः ॥ १४ ॥

किं चिरयति वयस्यः । अथवा भिक्षोपनिमन्त्रणेनानुनीयानुष्ठानविधेर्विसृज्य मुनिं, पाञ्चालीं प्रतिबोधयितुम् आश्रमं प्रविष्टो वयस्य इति तर्कयामि । अनुवर्ते तावद्वयस्यम् ।

(इति निष्क्रान्तः)

॥ शुद्धविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति विप्रवेषो जटासुरः किञ्चिदन्तरे आह्निकपरो युधिष्ठिरश्च ।)

जटासुरः — एष सरस्वतीतीरे नियममातिष्ठते युधिष्ठिरः । तदत्रैव प्रतिपालयामि तस्याश्रमं प्रति निवर्तनम् ।

(इति ध्यानमास्थितः ।)

युधिष्ठिरः — निर्वर्तितरसायन्तनो ममायमनुष्ठानकलापः । (प्राचीमुद्वीक्ष्य) चिरं खलु स्थितोऽस्मि । यदद्य,

प्रालेयरोचिषि शनैरुदयाद्रिशृङ्ग-
मारोहति प्रथितकैरवपक्षपाते ।
उन्मूलितश्रि परिभूतमुपाचमोह-
मुद्भ्रान्तषट्पदमधायि सरोजषण्डम् ॥ १ ॥

एकाकिनी चाश्रमपदं पाञ्चाली । न च न शङ्कनीया-
न्यगर्भितसमागम्यत्याहिताग्नेन दुर्गेऽस्मिन्कूपे निमग्नात्मनामस्ति-
धाना पदे पदे । (इत्युत्थाय) नमस्ते सरस्वति !

मातस्तरङ्गविच्छेदस्फूर्जच्चन्द्रांशुहासिनि ।
जाह्नवीप्रणयाश्लेषप्रतीक्षाद्रुतगाहिनि ॥ २ ॥

आपृच्छे भगवतीम् । (इति परिक्रामन्)

अस्मिन्नेव निशामुखे सहभुवौ भीमार्जुनौ दूरगौ
तौ मे प्राणसमाहितौ क भवतो जाने न वा कीदृशौ ।
यत्तौ हि प्रियमाहसातिमहान् भारस्तयोराहितः
प्रायो दैवमदक्षिणं मयि मनः पर्येति दुःसूचनाम् ॥ ३ ॥

(दृष्ट्वा) अये कोऽप्येष तपस्वी । तदनर्हमनभिवाद्य
गन्तुम् । (उपसृत्य) नमो भगवते ।

जटासुरः — (चक्षुषी उन्मील्य) स्वस्त्यस्तु ।

युधिष्ठिरः — अपूर्वदर्शनतया भगवत किमपि देशनामादिकं ज्ञातुमुत्कण्ठते मे चेतः ।

जटासुर — बाढम् । अद्यैवामु प्रदेशमुपागता स्मः । विरक्ता वयम् । किमस्मद्देशसमाख्यादिभिर्ज्ञातैः । निःस्वताधना. खलु निवृत्तमाया परप्रकाशे वस्तुनि सन्निविष्टा. । तेन हि ,

स्वग्रामः स्वगृह स्वकश्च विभवः स्वीयास्तथा बान्धनाः
दुःखं वा सुखमेव वा किमखिल हित्वा धियो विभ्रमम् ।
सार तद्द्वयमेव जन्मनि गुरोः क्लेशापहं दर्शन
स्वच्छन्दा गिरिकन्दरेषु वसतिस्सा चामितो निर्ममा ॥ ४ ॥

युधिष्ठिरः — भगवन् , अविरक्तस्यापि मे महदेतद्भाग्य परिपतितम् । यज्जन्मनि सारभूत तत्क्लेशापह भगवतो दर्शनमद्य दिष्ट्या समजीघटत् । किंतु न स्वच्छन्देन निवसाम्यस्मिन्विपिनोदरे । न चापि निर्ममा बुद्धिरभितो मम नित्य गत क्षितमनुपस्थित च शोचत ।

जटासुरः — तेन हि निशामेतं ममतापरिथविभेदनमात्मोपदेशम् ।

युधिष्ठिर. — अवहितोऽस्मि ।

जटासुरः —

अर्थान्वन्धुरनुद्रुतस्तरणिमभ्यामङ्गिनीं कामिनी
योगक्षेमधुरन्धरे त्वयि मनाग्रज्यन्ति पुत्रादयः ।

अव्यग्रे त्वयि विद्रवन्ति विभवा गृध्नुस्समस्तो जनः
　　कायं नश्वरमापतन्ति विपदः क्व निर्वृतिस्संसृतौ ॥

युधिष्ठिरः — (सनिश्वासम्) भगवन्, क्षत्रियोऽहं प्रकृतौ स्वधर्मनिर्वाहे। कुतो मे वैराग्योपपत्तिरसंसारे। तन्मन्दाधिकारिणोऽनुरूपं शास्तु भगवान्।

जटासुरः — अथ को भवान्।

युधिष्ठिरः —

　　पाण्डवोऽहं धर्मसूनुर्धार्तराष्ट्रविवासितः।
　　वियुक्तो दूरवर्तिभ्यां भ्रातृभ्यामस्मि दुःखभाक् ॥ ६ ॥

जटासुरः — हा धिक् कष्टम्। किं भवान् युधिष्ठिरः।

युधिष्ठिरः — भगवन् स एवाहमस्मि मन्दभाग्यः।

　　राज्यं येन दुरोदरे परिहृतं सन्धाभिरायासिता
　　　　येन भ्रातृचतुष्टयी कुलवधूः क्षिप्ता च येनापदि।
　　येनात्मा परिभावितो मरवरेणोज्जीवमानोऽप्यसौ
　　　　ब्रह्मन्नाश्रितनाशनो निरवधिक्लेशोऽस्म्यहं पातकी ॥

जटासुरः — अभिविश्रुतः खलु भवानमलीमसैरनघैर्निजगुणगणैः।

स्थाने निदानं स्वमर्त्यपि साधो दैवेरितानां निपदागमानाम्।
कृच्छ्रे स्वदोषान्गणयन्ति सन्तः सुखागमेऽन्येषु गुणान्गृणन्ति ॥

धर्मसूनो,

युधिष्ठिरः — भगवन्, किमाज्ञापयसि ।

जटासुर — कष्टः खलु निवृत्तव्यापाराणा मादृशा लोकवार्ता व्यासङ्गो नाम ।

युधिष्ठिरः — कथमिव ।

जटासुर — महत्सु धर्मसङ्कटेपु गतिदर्शने भवान्प्रमाणीक्रियते विबुधैरपि । तमामिहानुशासितुमर्हसि ।

> जानन्ननिष्टमन्युग्रमिष्टस्यापतित जन ।
> सशृणोतु किमाख्यातु सनृत किं न हन्यते ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर — स्वैरमाख्यातु भगवान् । किमत्र धर्माधर्मविचारेण । न विदीर्येत खलु घोरतमैरप्यनिष्टनिर्घातैर्युधिष्ठिर चेत ।

जटासुरः — ममाद्य यतया, हन्त, समाराधितदुर्वाससं दुर्योधनं द्रष्टु हास्तिन गतोऽभवम् ।

युधिष्ठिर — ततस्तत ।

जटासुर — विद्यते खलु पिशुनरस वैणिको मुनिवृत्तकः ।

युधिष्ठिरः — भगवान्नारदः ।

जटासुरः — अथ किम् ?

स देवलोकात्संप्राप्तो युष्मद्धृतिनिशातनम् ।
धार्तराष्ट्रप्रियाख्यान कमप्यर्थमनासृजत् ॥ १० ॥

युधिष्ठिरः — अलमलं भोः । किमतः परं श्रुतेन । वत्सस्य मे फाल्गुनस्य खल्वत्याहितमुपक्षिपसि । हन्त भोः परिमुषितोऽस्मि ।

जटासुरः — धर्मसूनो, अलं शोकावेगेन ।

युधिष्ठिरः — भगवन्, ब्रूहि किमापतितं मे वत्सस्य । एष स्थिरीकृतो वज्रकठिनो युधिष्ठिरस्यात्मा वत्सस्यात्याहितं श्रोतुम् । अथवा तिष्ठतु निवरणं नाम । अयि भोः पाकशासन, धिक् त्वां नृशंसम् । अथवा प्रभवता खलु पुत्रप्रणयादपि गरीयसी राज्यतन्त्रचिन्ता ।

वत्सं प्रकम्प्य मघवन्नसुराशुगाना-
माशीविषोग्रमहसामुपहारमारात् ।
निश्चिन्तमेव विनिवर्तितुमीशिषे त्वं
दुःखी तदेकशरणः कथमद्य वर्ते ॥ ११ ॥

जटासुरः — धर्मनन्दन किमस्थाने शोकावेगस्यावसरं ददासि । विजयी किल प्रतिन्यवर्तत एव असुरानीकसमर्दाद्विजयः ।

युधिष्ठिरः — तेन हि जीवति मे वत्सः ।

जटासुरः — शृणोतु भवानपरितापेन । स्थिरीक्रियतामात्मा ।

युधि क्षपितदानवो मघवता निजार्धासने
प्रगायदमरीकुले परिगते प्रतिष्ठापितः।
महोत्सवनिरन्तरे द्युचरमण्डले फाल्गुनो
व्यराजत सुरस्रजा किल पिनद्धया वक्षसि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिरः — भगवन्, किं धूमस्तोमपरीताया माक्षिकाया मधुबिन्द्वास्वादसन्तर्पणेन। अतिपतितमावेदयतु भगवान् कीदृशमद्य पाण्डवरत्नमिति।

जटासुरः — ततश्च महता बहुमानेन कानिचिद्दिनानि स्वर्लोक एव वस्तुमभ्यर्थितः पाकशासनेन अविरलमप्सरोनृत्तगीतादिभिरात्मानं विनोदयन्नुवास पार्थः।

युधिष्ठिरः — क्रूरः खलु भगवतोऽध्यवसायः। य एवमुपक्षिप्याभिप्रमुदन्तम् अभ्यन्तरकथा विलम्बेन वर्णयसि। ब्रूहि ब्रह्मन्, किमासीदन्ततो मे प्रियानुजस्य। यद्यसावसुरानीकमपि जिगाय, कुतोऽन्यतस्तस्य विपदागमः?

जटासुरः — धिङ्मामसूनृतवादिनम्। धिङ्मे भागधेयं यस्येदृशमनिष्टं भवदग्रत एव आवेदनीयं वर्तते। तदिदमविस्तरेण।

क्वचिदेकान्तसंनिष्टां चकमे फाल्गुनश्शचीम्।
अपमर्पेति निर्धूतस्सर्पीभूयापतद्दिवः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिरः — किमाह भवान् । नैतत्फाल्गुने संभाव्यते ।

वशी किल मम भ्राता किं व्यतिक्रममीदृशम् ।
इच्छेत्तपोभिरत्युग्रैराराधितमहेश्वरः ॥ १४ ॥

जटासुरः — यदि मिथ्यैव स्यादेष शापवृत्तान्तस्तर्हि प्रियं मे । किन्तु नैतदसंभाव्यमिति मे प्रतिभाति ।

कामिनीकमनीयेन रूपेण विजयो जयी ।
तप क्लेशैरसमुद्विग्नो युद्धक्षोभैर्मदोद्धतः ॥ १५ ॥
भोगैकविषये दीव्यन्नुत्सवैः प्रतिनन्दितः ।
अप्सरस्सङ्कुले नाके किमियान्न मनोभवम् ॥ १६ ॥

अपि च वदतो नारदस्य मुखात्समक्षमेव मयाऽधिगत एष वृत्तान्तः ।

युधिष्ठिरः — भगवन्, यद्येवं कुत्राधुना किंप्रवृत्तिर्वा वत्सः ।

(प्रविश्य)

भिल्लः — परित्रायतां परित्रायतां महाराजः ।

युधिष्ठिरः — हन्त भोः, कः परित्रातव्यः ।

भिल्लः — महाराज, आर्यभीमसेनः ।

युधिष्ठिरः — कस्मात्?

भिल्ला — महाऽजगरात् ।

युधिष्ठिरः — किमिदं हास्यमभिधीयते । अपसरत मूढाः अपसरत । किं मे फाल्गुनं प्रति संप्रत्येव सातङ्कं चेतः पुनः पीडयथ मिथ्याभीमपरिक्लेशमुद्भावयन्तः ।

बल नागसहस्रस्य यो धारयति मारुतिः ।
न तं पराभविष्यन्ति शतमेव सरीसृपाः ॥ १७ ॥

भिल्लाः — महाराज इदमस्मत्प्रत्यक्षदृष्टम् ।

आवेष्टितो ह्यजगरेण स मन्दराद्रि-
र्मन्ये पुरा वपुषि वासुकिनेव भीम ।
किञ्चिद्व्यचेष्टत विमोचयितु स्वमङ्गा
मुद्यम्य भूत्करिकरेक्षुकलापकल्पः ॥ १८ ॥

दिष्ट्या तदन्तरे उपान्तवर्ती भर्ता नकुलो निशाम्य केशमार्यस्य समयेन तमजगरं प्रतिरुध्य निरुन्धन् व्यसृजदस्मान्भवन्तमाह्वातुम् ।

स व्याहरति भोगीन्द्रो मानुष्यैर्वाग्भिर्जृम्भितः ।
मत्प्रश्नजालोत्तीर्णाय प्रसीदामीति निश्चयम् ॥ १९ ॥

जटासुरः — धर्मसूनो, नूनं स एव ते सोदरः फाल्गुनदर्शनमहिम्ना सर्पीभूय परिभवति विगलितस्मृतिर्भीमसेनम् । अन्यथा

को हि नाम प्राकृतसरीसृपः पराक्रमेत मारुतौ । कष्टं खल्विदं संवृत्तम् ।

युधिष्ठिरः — अहो वज्रनिर्घातः । पाण्डवकन्दनिर्मूलनाय नूनं दुरूहमन्त्रनिष्णातेन हतविधिना भवितव्यम् ।

पाण्डवं पाण्डवं हन्ति मध्यमः स्वस्य पूर्वजम् ।
अकृष्टपच्यारसत्रूणां कृपयोऽसाकमूपराः ॥ २० ॥

यः खाण्डवं दहनसादकरोद्व्यपोह्य
वृष्टिं सुरेन्द्रविहितां शरकायमानैः ।
यस्तोषितत्रिनयनो निषुधैर्निजास्त्र-
निक्षेपभूमिरयमप्रियतानुजो मे ॥ २१ ॥

स कथं शापसंमूढो भवन्नजगरो वने ।
भीममेव समासाद्य कुलनाशाय चेष्टते ॥ २२ ॥

भगवन् कात्र मे गतिः । किमस्ति किमपि शापस्यावसानं परिकल्पितम् ।

जटासुरः — न तद्विदूरं नारदेन । अथवा तिष्ठ क्षणमात्रम् । प्रणिधानेन पश्यामि । (ध्यानमभिनीय) हन्त वर्धसे । अर्जुनपक्षपातिना किल शतमन्युना अवपात्य दुष्कृतं तदमर्षणीयमपि त्वत्संभाषणावधिर्विहितः शापः । तद्गच्छ शीघ्रमनुजयोः परित्राणाय ।

धर्मपुत्र — भगवन्ननुगृहीतोऽस्मि (इति प्रणम्योत्तिष्ठति)

भिल्ला — इत इतो महाराज ।

धर्मपुत्र —

> आतिथेयी सपर्या ते भ्रातृभ्यामेव सङ्गत ।
> निरतिष्येऽद्य निर्गोढुमचिरादिति मे मति ॥ २३ ॥

अस्मिन्नन्तरे च मा नाम पाञ्चाली वृत्तान्तजातमेनमधिगच्छतु ।

जटासुर — न प्रकाशयिष्यामि तस्याः । स्वस्ति ते भूयात् ।

(निष्क्रान्तो भिल्लैस्सह युधिष्ठिर)

जटासुर — अहो सुभगेय रात्रि । अहो दैवानुकूल्य सासुराणा धार्तराष्ट्राणाम् । सुललितस्य मत्प्रयोगस्यायमजगरवृत्तान्तो महानुपबृहणो जातः ।

> ग्रस्ते स्यात्किमजगरेण जीविताशा
> निर्भीमे जगति युधिष्ठिरो न तिष्ठेत् ।
> जिष्णुर्वा द्रुपदसुताऽथवा यमौ वा
> सोढुं तद्द्वयविरह न च क्षमेरन् ॥ २४ ॥

इत्थमक्लेशेन खलु निर्हृतो निरुपमशौर्यराशिश्शत्रुपक्षः । अहो सर्वत्र विश्वसनीयता मायागोपपरिग्रहस्य । तदधुना

द्रौपदीमनाथां करिष्यामि। निवारितः खल्वस्मि ऋजुबुद्धिना धर्मसूनुना—नोद्वेजयितव्या पाञ्चालीति। अथवा प्रथमं मे मित्रमण्डलं द्रक्ष्यामि। कुत्र नु खलु तिष्ठन्ति। (इति परिक्रामति)

(प्रविश्य)

भटः — अपसरतापसरतार्याः।

जटासुरः — भद्र, कुतः?

भटः —

कुरूद्वहोऽयं समुपैति राजा क्रीडारसाद्बन्धुसुहृत्समेतः।
सरस्वतीतीरममुं समृद्धैः परिच्छदैस्सानुचरावरोधैः॥

जटासुरः — अये अत्युद्धतमुपक्रान्तम्। तपस्विजनानां स्वभूमिरियम्। नात्र नरपतिरुत्सारणं कर्तुमर्हति। तन्नापसरिष्यामि। आगच्छतु ते स्वामी। (इत्युपविश्य तपश्चरणं नाटयति।)

भटः — भगवन्, न युक्तं भवादृशानां हठमीदृशमाचरितुम्। सान्तःपुरस्त्रीजन उपावर्तते महाराजः। जानाति भगवानुग्रशासनं महाराजम्।

जटासुरः — अरे मूर्ख, किं मे विभीषिकां निरूपयसि। न जानीषे तपस्विजनानां वाचि सन्निहितं दुर्विनीतानां निग्रहमहाशनिम्।

भटः — प्रसीदतु महातपस्वी । एषा महाराजस्यैव प्रार्थना नाम भवतु । अनुकम्पतां मां च भगवान् । इतो भगवतः कोपः । ततो महाराजस्योग्रो दण्डः । सर्वथा शरणागतोऽस्मि । (इति प्रणिपतति)

(प्रविश्य)

दुःशासनः — अरे भीमक, कीदृशी ते स्वनियोगव्यग्रता ।

भटः — नमः स्वामिपादेभ्यः । एष तपस्वी सान्त्व्यमानो नापसरति ।

दुश्शासनः — तेन हि चतुर्थोपायस्समादीयताम् ।

जटासुरः — को हि नाम भवान् तपस्विजने दण्डप्रयोगमनुमन्यते ।

दुश्शासनः — भीमक, निष्कास्यतां गलहस्तिकयाऽयं दुष्टतापसः ।

भटः — एवं खल्वादिशति भर्ता ।

दुश्शासनः — अथवा तिष्ठ । अरे रे मुनिपाश, नापसरिष्यसि किल । तेन हि ।

तं राजसूयावभृथाभिषिक्तं यः पाण्डुवध्वाः किल केशहस्तम् ।
पश्चापि तस्या अवधीर्य भर्तॄन् पस्पर्श रोषादयमेष पाणिः ॥

जटासुरः — राजकुमार, मा कुरु साहसम् ।

भटस्य दर्पप्रतिघो जटोऽहं दुश्शासनस्यापि न शासनीयः।
कुम्भद्रुहस्यापि गुरुद्रुहोऽहं जानन्ति मां शाकुनिकं न सर्वे॥

(नेपथ्ये)

भोः शाकुनिक, अयमेष ते प्रत्यभिज्ञाता।

दुश्शासनः — अरे मुधातापस, प्रच्छन्नपापाचार, दुर्विकत्थन, किं दुश्शासनप्रतिस्पर्धितया मुखरायसे।

(इत्यर्धचन्द्रमुपहरति।)

जटासुरः — हन्त भोः, परित्रायध्वं मां शकुनिपक्षपातिनः।

(ससंभ्रमं प्रविश्य)

शकुनिः — कुमार, अलमस्मदाप्तप्रणिधिं जटासुर हिंसित्वा।

दुश्शासनः — हन्त, किमेष निर्दोषो जटासुरः। सखे मर्षय मर्षय, मदज्ञानविहितमविनयम्। कुतः प्रागेव नेदमाह भवान्।

(प्रविश्य)

कर्णदुर्योधनौ — कथमत्रैव चिरादस्माभिरन्विष्यमाणो महोपकारधृतमन्योऽस्माकं मित्रं जटासुरः।

जटासुरः — निरवद्ये मौद्गल्यकुले जातोऽहं नियमाध्यायी वेदवेदाङ्गपारगः तपःपरिक्लेशितात्मा कथं जटासुरो वरसंपद्ये। पश्यत,

पञ्चानामेकपत्नीत्वाच्छीलसन्देहयन्त्रितः।
कृष्णाया अन्नमवेपु न भुञ्जे क्षुधितोऽप्यहम्॥ २८॥

अपि च,

स वेत्ति धर्मसूनुर्मां त्रिकालज्ञं तपस्विनम् ।
भीमार्जुनाभ्यां मां प्राप्य योऽचिरादर्चयिष्यति ॥ २९ ॥

शकुनिः — (विहस्य) हन्त, निष्पन्नं कार्यम् । महाब्राह्मण, मा क्रुध्य । वयमपि त्वामर्चयिष्यामः । आस्स्व तावत् । (सर्वे निषीदन्ति) ब्रूहि सखे, कियदालोडितशत्रुधैर्यमहोदधिरिति ।

कर्णः — अहो नैपुण्यं प्रतीतवञ्चने असुरप्रणिधेः ।

दुर्योधनः — अनया प्रहेलिकया जाने अपुनरावर्तिनमजातशत्रुम् ।

जटासुरः — अवितथमाह महाराजः । अस्मिन्नुपक्रमे महदुपकृतं दैवेनेति वक्तुमुचितम् । अर्जुनस्याजगरीभावरूपं शापमुपक्षिपति मयि ग्रस्तोऽजगरेण भीम इति केचन भिल्ला अजातशत्रुमुपेत्याक्रोशन् ।

दुश्शासनः — कुतस्त्वया ज्ञातोऽर्जुनस्य शापवृत्तान्तः ।

शकुनिः — अतिमुग्धः प्रभुः । युधिष्ठिरव्यामोहाय किमप्युत्प्रेक्षितं सुश्लिष्टमनेन प्रज्ञाशालिना । तच्च संवादितं कुत्रचिद्देशे दैवेन । सुहृन्मणे, ततस्ततः ।

दुर्योधनः — किमूचिरे भिल्लाः ?

जटासुरः — अजगरेणावेष्टितशरीरः प्रमुग्धचेतनो भीमसेनः । तं

च मानुषवाचा वदन्त संरोरेण संस्तभ्य नकुलोऽस्मान् मरदानयने न्ययोजयदिति ।

कर्णः — किं नकुलः स्वयमेव सरीसृपं न खण्डयति । ततस्ततः ।

जटासुरः — तदा मया प्रतिबोधितो युधिष्ठिरः — नूनमप्राकृतो-ऽयमजगरः, भीममपि यः परिभावयति । यश्च मानुषवच्चाऽऽदर्यति । निःसंशयमर्जुन एवायमजगर इति ।

सोऽधिरोहति शौर्यस्य निश्रेणिं पार्वणेन्दुवत् ।
स गाण्डीवी पाशुपतं प्राप्य चास्त्रं किमुच्यते ॥ ३० ॥

कर्णः — अलं चिन्तया । मदपेक्षयैव खलु दैवमवशेषयति पाण्डवमध्यमम् । यस्मिन्नेकस्मिन्नेवाखण्डेऽस्मिन्भुवने प्रतिद्वन्द्विशब्दं मामन्तरेणावितथं संभावयामि । यमनिर्जित्य च मुधाधीतानि मया अस्त्रशस्त्राणि । तेन हि शृणोतु महाराजो मे सन्धाम् । शृण्वन्तु लोकपालाः, पुष्पवन्तौ द्यावापृथ्व्यौ च ।

तावन्न धावयाम्यङ्घ्री न भुञ्जे सलिलोद्भवम् ।
नास्तीति नैव वक्ष्यामि यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ ३१ ॥

दुर्योधनः — (कर्णमाश्लिष्य) सखे कथं मत्कृते घोरामुपारूढोऽसि प्रतिज्ञाम् । न चेतः परं मे शङ्कालेशः फाल्गुनात् ।

जन्मसिद्धेन कवचेनाप्रधृष्यस्त्वमद्य नः ।
सर्वेषां कर्ण जातोऽसि दुर्भेद्यः कवचः स्वयम् ॥ ३२ ॥

तेन हि निस्संशयं जिता पृथिवी । प्रत्यस्तमिताः पाण्डवाः । निर्वृत्तो राजसूयः । अवितथं दानवीरस्त्वं यो मे प्राथम्येन निजभुजबलोष्मव्यपोहितप्रतिपक्षशङ्काजाड्योद्रेकस्य प्रतिपादितवानसि सर्वगतां प्रतिज्ञाम् ।

(नेपथ्ये)

भोः, को नु स्याद्दानवीरो योऽद्य ममाच्छां पूरयेत् ।

दुर्योधनः — किं पुनर्योऽस्माकं दुर्वासाः ।

(प्रविश्य)

भटः — देव, कोऽपि स्थविरो विप्रः अर्थी सन् दातारमन्विष्यति ।

कर्णः — एषोऽस्मि दीक्षितः । प्रवेशयार्थिनम् । अथवा समाहूय दानं नामार्थिजनस्य विधेयतामिवावगमयति । भीमक, कुत्र सोऽर्थी ।

भटः — एषोऽध्वपरिश्रमेणाचिदूरे तमालमूले दण्डकाष्ठमवष्टभ्य तिष्ठति ।

कर्णः — तेन हि न युक्तं तं क्लेशयितुम् । प्रतिपत्तिपूर्वकं दत्तं हि दत्तं भवति । अन्यथा नाशितमेव । अनुजानन्तु मां सुहृदः ।

शकुनिः — मा तावद्भवानिमात्रमुपलालयत्वर्थिनम् । कदाचित् प्रत्यर्थिनोऽप्यर्थिन इवोपतिष्ठन्ते ।

जटासुरः — अहमिव युधिष्ठिरं विप्रवेषेण ।

कर्णः — गान्धारराज,

दत्तं प्रागेव तस्मै तद्यदयं याचयिष्यते ;
वाञ्छितार्थपरिच्छेदः केवलो ह्यवशिष्यते ॥ ३२ ॥

(इति सभीमको निष्क्रान्तः)

दुर्योधनः — एवं खलु सर्वमुपपन्नम् ।

दुश्शासन — सहदेव एकोऽवशिष्यते । स चेदग्रजापाये प्राणैर्न वियुज्यते द्वैपायनस्य पादमूलमुपाश्रयिष्यति ब्रह्म जिज्ञासुः । अन्ते च द्रौपदी त्रुटितेव वीरुत् महाराजमुपपन्नमाश्रयिष्यति ।

शकुनिः — *कथं सर्वमुपपन्नमित्यवगच्छति भवान् । किन्न बालिशा यूय ये* त्रयाणा पाण्डुसुताना अजगरेण निगिरणं सिद्धवत्कृत्य स्वैरमुत्कूर्दध्वे । न जानीथ धर्मसूनोर्दुरवस्थोन्मोचनं धर्मनैपुणम् ।

दुश्शासन — तस्मिंश्च पर्याये भवत्येव खलु पाण्डवाना मूर्त इवोत्पातो महर्षिर्दुर्वासाः ।

दुर्योधनः — कीदृशोऽद्य दुर्वासाः ?

जटासुरः — स खलु सहदेवेनातिथ्येनोपहूतः शिष्यैरितः क्रोशमात्रे सरस्वतीतीरे महान्यग्रोधषण्डमण्डपोपभोग्ये प्रदेशे अभिषेकजपध्यानादिभिर्व्यापारैर्निसर्गभूतमातिथ्यग्रहणविलम्बमातनोति ।

दुर्योधन — यद्येष सिद्धं हि नः कार्यम् । अवेलेयमक्षयपात्रमहिमोन्मेषस्य । पश्यामस्तावत्कथं शिष्यसहस्रपरिवार दुर्वाससमद्य भोजयिष्यति क्षुधासूर्यप्रसादगर्विता पाञ्चालीति ।

दुश्शासनः — अवितथमाह महाराजः ।

शतं सद्रा यस्मिन्परिकरमहोरात्रमवहन्
यथाकाम चाभूदपचितिविधौ सिद्धमखिलम्

स तेनाप्यस्माकं कथमुपगतश्चेत्सुमुखतां
वने निस्संभारा मुनिमुपचरिष्यन्ति किममी ॥ ३४ ॥

शकुनिः — दिष्ट्या प्रारम्भ एव विषमः कृतो महर्षिणा । तेन हि सखे, कोपस्थानेषु दृढमेनमुद्दीपयितुमस्यैव पार्श्ववर्ती भव ।

जटासुरः — मयैवैतच्चिन्तितम् । तथापि प्रथमं द्रौपद्यै महाजगरवृत्तान्तं पिशुनयित्वा पश्चाद्दुर्वाससश्शिष्यगोष्ठीं प्रवेक्ष्यामि ।

दुश्शासनः — प्रथमः कल्पः । तथैव कुरु । अहमप्यनुपदं गत्वा तस्याः प्रागनिर्विष्टस्य केशाम्बराकर्षणस्याद्य निरनुशयं करिष्यामि । गच्छ सिद्धिस्ते भवतु ।

दुर्योधनः — सखे जटासुर, अनुद्वेज्य तां यत्किञ्चनप्रत्याशया इहैव प्रेषय । पश्चाद्द्रक्ष्यामः कालोचितम् ।

जटासुरः — सविमर्शमभिहितं महाराजेन । तथैवानुष्ठास्यामि । *(इति परिक्रम्य)* अये जालिकास्कन्धनं स्वेनैवाभिकाङ्क्षति मृगी । *(निवृत्य)* महाराज, दूरे खलु चटुलपदं चकितेव प्रधावन्ती पाञ्चाली प्रदेशमेनं प्रत्यासीदति । तदनन्तरकरणीये व्यग्रो भवामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः — कथं पाञ्चाली स्वयमुपावर्तते । किं चिरयतीनि धर्मसूनुमन्वेष्टु निर्गता । तेन हि निगूढास्तिष्ठन्तस्तामुपलभामहे ।

दुश्शासनः — परिस्फुरति मेऽग्रहस्तः धूर्तिकाया निरवग्रहमम्बराकर्षणं निर्वोढुम् । *(सर्वे निलयनकान्ताश्रयन्ते)*

(तत प्रविशति चकित पलायमाना द्रौपदी)

द्रौपदी — कुतः खल्वनुष्ठानवेलामतिक्रम्यापि चिरयति मे नाथः ? अद्य पौर्णमासीति चन्द्रपादानर्चयितु स्नानविशुद्धा यावदाश्रमोपान्तसरस्तीरे कुसुमापचय कुर्वती तिष्ठामि, तावन्नीचोऽयं सिन्धुराजहतको निर्लज्जो मामनाथामिव प्रार्थयते । पदे पदे चैवमुपस्थितसङ्कटायाः नाथमार्यभीमसेनमेवानुधावति परित्यमान हृदयम् । कष्ट खलु कृत मया स्त्रीस्वभावसुलभेन चापलेन सौगन्धिकान्युपाहर्तुम् आर्यं विश्लेषितवत्या । अनुभवाम्यात्म कृतस्याविचारितकृत्यस्य कटुक विपाकम् । अद्य कुरुराजो राज सूयेन यक्ष्यते । अद्य जयद्रथो मामभिकामयते । अथ च किं किमन्यन्न मे भविष्यति दैन्यम् । यदा तृणं चरन्ति मृगेन्द्राः ओजायन्ते न किं ग्रामसिंहाः ।

(नेपथ्ये)

पाञ्चालि, प्रसीद, प्रसीद, तिष्ठ तावत्क्षणमात्रम् ।

द्रौपदी — हा धिक्, किमवधीरितोऽपि अकल्पोऽयमधमो मत्पदवीमनुबध्नाति । किमनाथाऽस्मि सवृत्ता । भगवति निशीथिनि, अम्ब ज्योत्स्निके, मातस्सरस्वति, देवि वसुन्धरे, कथमतिक्रममेनं साक्षिभूततया उपेक्षध्वे । अथवा मन्दभागिनीं मा परित्रातुमपि किं लज्जन्ते भगवत्यः । एष तीर्थावतारोद्देशः । नात्रोचितस्थले मे नाथः । किमिदानीं

करोमि । हा नाथ, क्वासि, क्वासि । आर्यपुत्राधिगमप्रत्ययेन किलैतावतीं भूमिमाश्रमान्निर्गतास्मि । किमाश्रमपदमेव नोपावर्तितं मया यद्भितः प्रायेण सन्निहित आर्यसद्देवः । अहो भयङ्करेयं वेला । गुणिनामप्रतं इव खलजन, अरण्यज्योत्स्नापूरायमप्यस्या निशाया गहनतया मलीमसमेव प्रायेण निमर्ति विपिनोदरं । धिङ्मा, निरन्तरोद्वेगनिर्दग्धजीवितां पापिष्ठाम् । हे माधव, हे आपद्बन्धो, हे अनाथरक्षक, हे पाञ्चालीपरिभवासहन, हे पाण्डवपक्षपातिन्, त्वमेवाद्य अगतिकाया मे गतिः । हे करुणानिधे, मोचय मामस्माद्दुर्जनोपमर्दात् । हन्त, पर्णेषु पदशब्द इव । किं दीनोद्धरणदीक्षितो मामनुकम्पते ।

(इति साश्वास परावर्तते ।)

(प्रविश्य)

जयद्रथ — अयि मोहनाङ्गि, त्वदनुकम्पाप्रतीक्षिणि त्रिभुवने कस्यानुकम्पां प्रार्थयसे । एषोऽस्मि ते लावण्यजितो दासः । प्रसीद, प्रसीद, निरनुक्रोशे ।

आनीलां चपलेव तोयदघटां विभ्राजयन्ती वनीं
भिन्दन्त्यग्निशिखेव मारुतधुता वृक्षोपगूढं तमः ।
चञ्चन्ती मृगशावकाक्षि चकितं दृष्ट्वैव मामग्रतः
सर्वाङ्गैरनुकम्पसे न हृदयेनैकेन केनाधुना ॥ ३५ ॥

(इति प्रणिपतति)

द्रौपदी — धिक् त्वा, धिक् त्वाम्। अपेहि रे जाल्म। अपेहि।

(इति पलायते।)

दुश्शासनः — (उत्पत्य) पाञ्चालि, कुत्र पलायसे। स्मरसि माम्। न किलाधुना मत्तः स्वमात्मानं विमोचयितुं पारयिष्यसि।

(इत्यनुधावति।)

दुर्योधनः — (निर्गत्य) दुश्शासन, मा तावत्। अयि अक्षयपात्रगर्विते, अतिथयो वयमुपस्थिताः। किं पलायसे।

जयद्रथः — दुश्शासन, तिष्ठ, तिष्ठ। अहमेवैनामासादयामि।

द्रौपदी — अहो घोरतमश्वापदाकीर्णमिदं वनम्। हा आर्यपुत्र, अजातशत्रो, क्वासि। हा नाथ, भीमसेन, किं न मां परित्रायसे प्रियपरिचारिणीम्। हा गाण्डीविन्, स्वर्लोकपरिचितः किं मामेकपदे विस्मृतवानसि। हा दीनानाथशरण्य, पाञ्चालीमानसंरक्षणधुरन्धर, वासुदेव,

शकुनिः — भवति, मा गमः कातर्यम्। बन्धुभिरेवासि परिवृता।

द्रौपदी — हा कृतान्त, दर्शयाद्य मे भर्तॄन्। क्व मे भीमः। क्व मे गाण्डीवी। क्व मे पाण्डवाग्रजः। क्व मे नकुलसहदेवौ।

दुर्योधनः — द्रौपदि, बाढं कृतान्त एवाद्य ते भर्तॄन् दर्शयितुं प्रभवति। कुतोऽद्यापि ते भीमः। स खल्वजगरेण निगीर्णः। कुतोऽद्यापि ते गाण्डीवी। स किल शच्या शापमवाप्याजगरो

भवन् गण्डोपलेषु विचेष्टमानो दिष्ट्या भीममेवासाद्य महामदायययामास । कुतोऽद्यापि ते धर्मसूनुः । स किलानुजयोर्विपत्तिं दृष्ट्वा स्वमात्मानमजगरायैवोपनिनाय । नकुलोऽप्येवमेव ।

द्रौपदी — आः पाप, किं मे देवरूपाणां भर्तृणामत्याहितमभिदधासि । एवमलीकाख्याने धृष्टस्त्वमचिरादात्मन एव मूर्धनि आमन्त्रयसे घोरमशनिपातम् ।

दुश्शासनः — आर्य, किं न मामनुजानाति भवान् कटुप्रलापिनीमेनां निरोद्धुम् ।

दुर्योधनः — अयि मुग्धे, अवितथमेतत् । विपन्नास्ते भर्तारः ।

द्रौपदी — धिक् त्वा कुलपांसनम् । त्वमेवाद्य विपत्स्यसे सबन्धुमित्रः ।

दुश्शासनः — धृष्टे, कथं स्वच्छन्देन भाषसे । इयं न भवसि ।

जयद्रथः — दुश्शासन, तिष्ठ । इयं खलु मया प्रथमं प्रार्थिता । द्रौपदि, उपाश्रय मे बाहुपरिघम् । रक्षिता भविष्यसि ।

द्रौपदी — हा ईश्वराः किमकरुणा यूयम् । परित्रायध्वं परित्रायध्वमरलाजनं शापिष्ठैः परिभूयमानम् ।

(ततः प्रविश्य आकाशे)

चित्ररथः — आदिष्टोऽस्मि मघवता — (अधोऽवलोक्य) हा धिक्

कथं पाञ्चाली परिभूयते । स एव दारुणो द्यूतसभावृत्तान्तः पुनरावर्तते । अवितथं खलूत्प्रेक्षितं मघवता । ध्वंसयितव्या एते भूभारभूताः पापात्मानः । अये, धनुर्धनुः ।

(प्रविश्य)

गन्धर्वः — स्वामिन् इदं धनुः ।

चित्ररथः — हेमपृष्ठ, सज्जीकुरु गन्धर्वपरिषदं संप्रहाराय । अनीकिनीसहायः कुरुराजः । युद्धं चात्र भविष्यति ।

(इति धनुरासज्जयन् बाणं सन्धत्ते)

गन्धर्वः — तथा (इति निष्क्रान्तः ।)

शकुनिः — पाञ्चालि, किं मुधाप्रलपितैः । इत्थं दैवेन निजोपघ्नेभ्यो विलोटिता त्वं वल्लरीव कुरुराजस्य बाहुस्तंभमुपाश्रयिष्यसि ।

दुर्योधनः — ऊरुपीठीमिति सांप्रतम् । दुश्शासन, निगृह्यैनां केशेषु । जयद्रथ, राजदाराः खलु ।

दुश्शासनः — अयि दुर्विदग्धे, पाञ्चालि, दृढं लग्नाऽसि मे हस्ते । कस्त्वां मोचयिष्यति । (इति हस्तमुद्यम्य धावति)

द्रौपदी — हा धिक् हा धिक् । परिभूताऽस्मि । मुषिताऽस्मि भोः । (इति सभयं वल्गति)

चित्ररथः — प्रथमोपहारोऽयं मन्मार्गणस्य दुश्शासनहतकः ।

(इति विध्यति ।)

दुश्शासनः — हा हा हतोऽस्मि । (इति पतति ।)

दुर्योधनः — भोः किमेतत् । दुश्शासन, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

द्रौपदी —- दिष्ट्या, दिष्ट्या । पतिकुलदेवता मामनुकम्पते ।

(इति निष्क्रान्ता ।)

शकुनिः —- कोऽप्येष निशाचरः प्रहरति ।

दुर्योधनः —- जयद्रथ, अवलम्बस्व वत्सम् । मातुल, किमर्जुनः प्रतिनिवर्तते ।

शकुनिः — तथैनेति तर्कयामि ।

दुर्योधनः — मातुल, क्व इदानीं कर्णस्य वृत्तान्तः ।

चित्ररथः — अरे, कुरुकुलाधम, जघन्यरूप्य, निर्लज्ज, निरोध मां गन्धर्वराजं चित्ररथम् । अरे, दुष्कृतैकनिधे, अनुभोक्ष्यसे सांप्रतं ते साध्वीपरित्रासनस्य दुष्परिणामम् । *(इति शरान्वर्षति)*

दुर्योधनः — अरे, गायकाधम, किं समरविद्यामपि नृत्तविद्यामेवेत्य प्रगल्भसे । एष निगृह्णामि ते अहङ्कारविस्फूर्जितम् । भो भोः परिजनाः सन्नीभवत युद्धाय । अये, धनुर्धनु । वयस्य, कर्ण, क्वासि भोः । वत्स दुश्शासन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । मातुल, मातुल, एह्येहि सेनानिवेशमेव गच्छावः । अरे गन्धर्वहतक । आकाशयानमिथ्यागर्वित, तिष्ठ तिष्ठ । क्षणेन त्वां विसरं गारयामि । जयद्रथ, समानय वत्समवलम्ब्य ॥

(इति ससम्भ्रम निष्क्रान्ताःसर्वे)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

॥ षष्ठोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति मातलिवाहितेनाकाशयानेनार्जुनः ।)

मातलिः — कुमार, सकौतुकाश्चर्यं पश्य परितः ।

एष व्योममहापथो दिविषदां स्वैरावगाहोचित-
स्तिर्यक्चोर्ध्वमधश्च यः प्रसरति स्वर्वाहिनीलङ्घितः ।
यस्यैते रथिनो यथा ग्रहगणास्सूर्येन्दुजीवादय-
स्तारावेश्मनिरन्तरे विदधति स्स्याने प्रयाणोद्यमम् ॥

अर्जुनः — मातले, ननु निर्विशाम्यमानुपलक्षनीयमनिन्द्रिय-
गोचरमहिमानं गगनभूमानम् ।

इह हि नाकपुरीतटिनीभ्रमल्लहरिकामुरजारवबृंहिताः ।
श्रुतिसुखा विचरन्ति विनिष्पतद्ग्रहजयोद्भवझाङ्कृतिगीतयः ॥

सखे, अद्य हि,

निरवधिगगनावकाशवेग-
प्लवनभवो मम चेतसि प्रमोदः ।
निरवधिरनिरूपितस्वरूपो
गगनवदेव विभुः प्रकाशशाली ॥ ३ ॥

मातलिः — कुमार, किंस्विदवबुध्यसे कतरस्यां व्योमविटङ्क-भङ्ग्यां त्वमधुना वर्तसे इति ।

अर्जुनः — यतस्य किमप्यन्तरानन्दनिर्भरः स्वात्मानमेवास्मिन्क्षणे व्यस्मार्षम् । तदवधारयामि तावत् । (विमृश्य) सखे, इन्द्रसारथे,

धूमव्याकुलिते क्वचित्क्वचिदथो बाष्पोपरुद्धे क्वचि-
ज्ज्योतिर्हेतिनिरिन्द्रिये क्वचिदपि प्रक्षाल्यमाने जलैः ।
येनेमे नयनेऽद्य मेऽनुभवतश्चित्राण्यवस्थान्तरा-
ण्यब्दानामवकाश एष हि महीप्रावारकप्राभव. ॥

मातलिः — सम्यग्दृष्टं कुमारेण । कुमार, दर्शनीयतमां पुष्यत्यद्य शोभां मेघमालाविततोऽयं गगनाभोगः चन्द्रमसः कान्ति-प्रसरचमत्कारेण । तथा हि,

दूरोत्सेधवदूर्मिभङ्गिविलसन्मेघोपधानावली-
पीठीशायितपाद एष रजनीनाथोऽद्य शेते सुखम् ।
तत्कान्तिच्छुरणस्फुरन्नवघृतपत्कास्वादतर्पान्मिथ-
श्चञ्चच्चञ्चुचकोरचातककुलान्युच्चैः कलिं कुर्वते ॥ ५ ॥

अर्जुनः — मातले, पश्यावनम्रया दृष्ट्या तरसाऽस्मान्प्रत्युद्गच्छन्तीमिव भगवतीं वसुन्धराम् ।

द्यौश्चक्राङ्गरदिन्द्रकोपकमिता पश्चादियं कच्छप-
ग्रेक्ष्या संप्रति काश्यपी बत परिच्छेदार्हतां गच्छति।
पृथ्वीभृद्विपिनावलीहृदनदीव्याकीर्णरूपा पुर-
स्तूलोन्मीलितसौष्ठवेव वनिता चित्रार्पिता व्यज्यते ॥

सखे, किमप्युत्सुकायते मे चेत प्रियबन्धुजनसमागम-मारादुत्प्रेक्षमाणम्। प्रागेव मत्सहृमुवा मध्यवर्तिनमात्मान-मवगच्छामि। अथ च प्रत्युपसन्नः —

प्रथममनतो भ्रातुरग्रस्य पादाब्जयोस्तेन सास्रेण
मन्दमुत्थापित-
स्तदनु विनयनम्रोऽपि वत्सेति वेगाद्विकृष्यार्यभीमेन
गाढमालिङ्गितः।
विकचकुवलयोदारदृक्पातसंभावित कृष्णया
विस्मृतसदुःखौघया
नकुलमनुकनिष्ठं तमाश्लेषयिष्यामि पादानत
विस्मयानभिज्ञ चिरात् ॥ ७ ॥

मातलिः — कुमार, किमवलोकयसि विमानेन द्रागतिलङ्घ्यमानं कुलगिरिं हिमवन्तम्।

आवास एष सुरमानुषदानवानां
विभ्रत्यपारजलभृद्विपिनान्यधोऽधः।

कृत्स्नप्रपञ्चघटनाप्रतिरूपकल्पो
जागर्त्यपारमहिमा गिरिसार्वभौम ॥ ८ ॥

अर्जुन — बाढं प्रेक्षे महादेवश्वशुरं शृङ्गावलिभिस्सहस्रशीर्षमिव विराट्पुरुषम्। तेन हि अदूरवर्तिनो वयं सरस्वतीपरिक्षिप्तस्य काम्यकवनस्य। मातले, अपूर्वेयमधुना दृश्यते मे मानसी वृत्ति।

त्वरयति बन्धुदिदृक्षामनोरथो मां प्रवासपरिखिन्नम्।
अन्त. किमपि च कर्षति जाड्यमिवोत्साहशालिनोऽस्मिन् ॥

यत·,

अर्जुनः — मातले, कुतो न लज्जे। विचित्रा खलु गभीरहृदयानामनुग्राह्ये जने प्रेमाविष्करणपद्धतिः।

अकुशलमुपलम्भिताधिशरं निजपदमधिरोप्य हन्त वाहयन्तः।
अधिगमितगुणप्रकर्षमारात्स्वयमुपजातमिव स्तुवन्ति सन्तः ॥

मातलिः — कुमार, तथाऽप्युपपन्नमेवैतत्पश्यामि। यतः,

दिक्षु निष्णातमहसां श्लाघनीयमिदं ननु।
यदात्मीयेष्वनस्थाप्य स्वाधिकारं विरम्यते ॥ १२ ॥

अर्जुनः — (अधस्तान्निर्वर्ण्य) मातले, किन्न्वेतत्?

किंस्विद्व्योमनिपङ्कसंभृतलसत्सौवर्णपुङ्खान् शरान्
तारारूपानवकीर्य खेलति करैः स्वैरिन्दुरभ्युद्धृतान्।

मातलिः — (विमृश्य)

दृष्टिर्यद्विमुचा मियं हि खचरैरानर्त्यते पत्रिणा-
मेषां मानुषमादिनी भुवि तनोत्यौन्मुख्यमुच्चावचम् ॥

अये, चित्ररथानुगं गन्धर्वसैन्यं शरवर्षैरभियुङ्क्ते धार्तराष्ट्रान् सधाटिनीकान्।

अर्जुनः — कथं धार्तराष्ट्रानिति । कुतो नु खल्वेतत् । मातले, चार्मिके मे चक्षुषी नालं व्यक्तिविशेषानुपलब्धुम् । तदभिवर्णय मे यद्यदिलातले प्रवर्तमानं पश्यसि ।

मातलिः — हिमवतो दक्षिणतस्तोऽयं सरस्वतीतीरोपान्तः, यत्र तत्काम्यकं वनम् । तन्मन्ये युष्मदाश्रमोद्देशस्य नेदीयस्यरण्यविभागे जातोऽयमुपमर्द इति । हन्त भोः, अविकलमेतत्कौरवकुलमस्मिन्नभियोगे मिलितम् । एष सुयोधनः । एष शकुनिः । एते दुःशासनादयः ।

अर्जुनः — कुतः खल्वायोधनमेतेषां गन्धर्वैस्सह प्रसक्तं स्यात् ।

मातलिः — चित्ररथः किल मघवता त्वदागमनमन्तरेण प्रियाख्यानकः प्रेषितो धर्मसूनोरन्तिकम् । तेन हि मन्ये, अनुध्यातयुष्मद्व्रजोपमर्दानां धार्तराष्ट्राणां प्रवृत्तिमुपलभ्य चित्ररथेन प्राप्तकालं किमप्यनुष्ठितं इति ।

अर्जुनः — भवितव्यम् । कच्चिन्नावसीदति ते सखा संपराये । अथवा किमधिकारो भवतस्त्र मे गाण्डीवस्य ।

मातलिः — मा तावत्सहसाऽवतरतु भवान् समरभुवम् । अहो आश्चर्यम् ।

अर्जुनः — मातले, न तावत्सत्यमवतरामि । कुतस्ते संभ्रमः ।

मातलिः — कुमार, आकृतिसाम्येन विप्रलब्धोऽस्मि । दिष्ट्या वर्धसे शौर्यसंप्रदायप्रवर्तनेन ते तनूजेन ।

अर्जुनः — कथं वत्सो मेऽभिमन्युरप्यत्रैव ।

मातलिः — अथ किम् ।

तुमुले वर्तमानेऽस्मिन् मृधे समभवत्पुर ।
आकर्णं धनुराकर्षन्नभिमन्युः क्रुधान्वितः ॥ १५ ॥

अहो बालभावः पुरस्कृतः खल्वमुना । केवलं युद्धरसो दर्शितः । न त्ववधारितश्शत्रुपक्षः । येनासौ कौरवाणामवसादं दृष्ट्वा बन्धुपरीप्साधौरन्धर्यमङ्गीकरोति शरवर्षैर्गन्धर्वानर्दयन् ।

अर्जुनः — मातले, अतिसाहसमेतदनुष्ठीयते वत्सेन । अभियोक्तृसामान्ये गन्धर्वैर्विमृद्यमाने वत्समस्यात्याहितमिवोत्पश्यामि । तत्तूर्णमवरोहतु महीं विमानम् ।

मातलिः — कुमार, अलं कातर्येण ।

परिध्वस्ते सैन्ये भजति रणशय्यामुत भयाद्
द्रुते दूरं वीरैरिह कतिपयैस्संयति धृतः ।
कुरूणां नाथोऽसौ निहतहयसूतध्वजरथो
जवाज्जीवग्राहं मृग इव गृहीतो हयमुखैः ॥ १६ ॥

शान्तप्रायरससंपरायः । संप्रति तु,

धावं धावं तुरगवदनैस्सन्निरुद्धाश्च बद्धा
भृत्या भूपा युवतय इति प्रायशो निर्विशेषम् ।

आकृष्यन्ते करुणविरुतं क्रन्दिनः स्यन्दनेभ्य-
स्त्वारोप्यन्ते कुरुपरिवृढास्तानरोधास्सयोधाः ॥ १७ ॥

अर्जुनः — कीदृशो मे वत्सः ?

मातलिः — (विहस्य) अहो धिक् ।

ह्रियमाणेषु सर्वेत्र यदृच्छा दुर्योधनादिषु ।
सौभद्रः कुरुते शौर्यमुग्रं तेषां विमोचने ॥ १८ ॥

नूनं बाल इत्येनमुपेक्षन्ते गन्धर्वाः , अथवा अनभिजानन्तो वत्सलतया ।

अर्जुनः — मातले, कातरोऽस्मि किञ्चिद्वत्समुद्दिश्य । अपि च द्रष्टव्यश्च समरविजयी मे भरतशिक्षागुरुश्चिरस्थः । तच्छीघ्रमवतारय रथम् ।

मातलिः — तथा । अयमवश्चायं सुघटित इति पश्यामि ।

शिक्षिता खेकला येऽद्य तैर्नद्धस्तुरगाननैः ।
कौरवापसदः प्रेक्ष्यः त्वया शक्रार्चितौजसा ॥ १९ ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।)

॥ विष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति द्रौपदी ।)

द्रौपदी — आर्ये सहदेव, शत्रुजनाकीर्णे विपिने अप्रमादेन गन्तव्यम् । हन्त कथमुभावपि दृक्पथमतिक्रान्तौ । शुभास्सन्त्वनयोः पन्थानः । हा विधे, किं मद्भागधेयैरेवं परिक्रीडसे । निरन्तरोद्वेगनिष्पिष्टं मे हृदयं किं भूयो वज्रनिर्घातैर्भिनत्सि । किमेवमेकस्याः पाञ्चाल्याः प्रागेव शोकपरिप्लुतामन्तःकरणदीपिकामाघूर्णयितुं सहस्रशो मेलयितव्यान्यत्याहितफूत्करणानि । अहो बत किमेवमासीत् ।

समाकीर्णं घोरैर्निरनुशयचित्तैर्वनमिदं
पतीनां शंसन्ति प्रतिभयमनिष्टं मम च ते ।
महर्षिर्दुर्वासाः उपनिपतितो भिक्षितुमयं
क्व सामग्रीलेशः किमिह करवै का गतिरहो ॥ १ ॥

(क्षणं ध्यात्वा) एकेन दुर्वाससा परितोषितेन शक्यमापदन्तराण्यपवोढुम् । स हि महाप्रभावः प्रसन्नश्चेत्किं किं न मे श्रेयः कल्पयितुं न कल्पते । (अक्षयपात्रं हस्तेनादाय) अयि महोपकारिन् सखे, त्वदायत्ते मम महर्षेस्समाराधने किमुदासीनमिव भवसि । अथवा कुतस्त्वामुपालभे ।

प्रसादात्ते सिद्धैरपरिगणितान् भूसुरगणा-
न्समृद्धैर्द्रव्यान्नैः खलु परिचराम्यन्वहमहम् ।

अथालोच्य नो चेन्मम भवति कार्पण्यमिह किं
त्रियामा नामेयं तिरयति तथाहोपुरुषिकाम् ॥ २ ॥

अयि सार्वनिशीथिनि, कुरु दीनायां मयि दयाम् ।

संक्षिप्य यामानचिरात्त्रियामे
दिनोदयस्यावकलयावकाशम् ।
अस्तु प्रभातोऽक्षयभाजनस्य
मासान्तरा भूस्त्वमिहान्तराय. ॥ ३ ॥

अथवा, भगवन् चन्द्र,

द्रवयसि परिमृश्य ग्रावमात्रान्करौघैः
कलयसि गिरिकूटेष्वौषधीर्दीप्यमानाः ।
रविकरविनिकृष्टा एव खल्वंशवस्ते
वितरसि महिमानं किं न पात्रस्य रात्र्याम् ॥

अहो धिक्, किमेभिर्मुधामनोरथपल्लवितैः कालं क्षिपामि । केयं मुग्धप्रार्थना मे । किं वराका पाञ्चाली प्रीणयितुं संक्षिप्येत त्रियामा । रजनिकरो वा दिवाकरस्याधिकारमुपाददीत । कुतः खल्वक्षयपात्रस्य दिनारम्भादर्वाक् प्रभावोपपत्तिः । उन्मत्तिका खल्वस्मि । (इति पात्रमुचितस्थले निवेश्य) अयि महामहिम-

शालिन्, विश्राम्येदानीम्। कः कालः प्रस्थितस्याद्य सहदेवस्य?
व्याघूर्णते मे हृदयं कीदृशमनिष्टं श्रोतव्यमद्य भविष्यतीति।
हा हन्त,

भद्रं मे पतिषु शृणोमि किं कुतो वा
पापानां किममुमुपप्लवं तरेयम्।
दुर्वाससस्यपि कथमागसो विमुच्ये
दुर्गान्को न्विह विषमान्ममापविध्येत् ॥ ५ ॥

अथवा, कोऽन्यो मे गतिर्भविष्यति ईदृशेषु संकटेषु मुक्त्वा
भगवन्तं द्वारकानाथम्। अयि वसुदेवनन्दन, प्रियबान्धव,

दुस्तन्त्राण्यरिविहितान्यपोह्य सद्यो
दौर्भाग्यक्षतजनुषां हि रक्षिता यः।
स त्वं भोः पितृभगिनीतनूभवानां
कृच्छ्रेऽस्मिन्मम च महत्युपेक्षसे किम् ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य)

तदा नो दुर्वासा नृपसदसि वृद्धास्सकरुणाः
न भर्तॄणां व्यापत् धुरि खलु निषण्णा अकलुषा।
त एवैते पापास्तदिह पुनरिच्छन्ति वृजिनं
तदा मां रक्षित्वा भजसि किमिदानीं विमुखताम्॥

तेन हि माधव,

शरणं शरणार्थिसार्थवाहश्रमनिर्मूलनमूलमन्त्रसिद्धिः ।
अयि दीनशरण्य दुर्गदुःखावटकूलंकषवाहिनी दया ते ॥

(नेपथ्ये)

कृष्णे, बुभुक्षितः खल्वस्मि । त्वरय मे भोजनम् ।

द्रौपदी — (सभयकम्पम्) हा धिक्, हा धिक्, उपस्थितः किल भिक्षार्थी मुनिः । किमहं करवाणि । असन्निहिता मे भर्तारः । कः प्रतीकारः । अयि शरणागतवत्सल, फाल्गुनप्रियसख, किमप्रतिपत्तिमूढामद्य मां न प्रत्यवपद्यसे । एवं त्वयाऽप्यपहस्तिता पाञ्चाली कीदृशी भवतु ।

(ततः प्रविशति परिग्लानिं नाटयन् कृष्णः)

कृष्णः — किं न त्वरयसे भोजनम् । बुभुक्षितः खल्वस्मि ।

द्रौपदी — (साञ्जलिबन्धम्) मर्षयतु भगवान् । (दृष्ट्वा) अयि देवकीनन्दन, प्रपञ्चचिन्तारत्न, कृष्णाक्लेशासहन, स्वागतं ते ।

कृष्णः — कृष्णे, अलमनया शुष्कया स्वागतवाचा । वत्सलं बुभुक्षा मां बाधते । तदाशु भोजय माम् ।

द्रौपदी — यदि कृष्ण, त्वमेव सशिष्यमण्डलं दुर्वाससमद्य भोजयिष्यसि । दयालो, पूरय मे भिक्षाम् । अन्यच; न हि सर्वज्ञो न जानासि ।

कृष्णः — कृष्णे, एवं दर्शितस्ते बन्धुषु प्रवणत्वम् । कुतस्त्वयेयं नागरकला शिक्षिता । नेदृशीं चतुरां त्वामवागच्छं यदा राजसूययाजिनो महिषी पट्टबन्धमन्वभवः । निसर्गाद्बन्धुप्रिया त्वमरण्यवासेन कर्कशीकृतेति मन्ये । अथवा द्रुपदनन्दिनि,

> किं मे सरस्यार्तिहृतौ विलम्बं
> तदा सदस्याकलिताम्बरायाः ।
> अक्षच्छले मामपराधिनं वा
> वेत्सि त्वमारादकृताभिरक्षम् ॥ ९ ॥

यतः —

> त्वमक्षयं पात्रमुपेत्य सूर्या-
> दाराधयस्यार्पमिहैव लोकम् ।
> बुभुक्षिताभ्यागतबन्धुभीता
> तिरस्करोष्यभ्यवहारवार्ताम् ॥ १० ॥

अपि च लघुप्रार्थनस्य मे प्रत्यादेशपर्यायेण बहुप्रार्थनया लज्जामुत्पादयसि ।

द्रौपदी — कृष्ण, अलं परिहासेन । आर्ता खल्वस्मि । शरणागता खल्वस्मि ।

कृष्णः — बुभुक्षितः किलास्मि । अचिरात् चेदीदृशं मामद्रक्ष्यत्

नैवं प्रत्यवदिष्यत् । कृष्णे, या मां नित्यमुपचरस्यकैतवेनो-पदायकैरुपच्छन्दयन्ती सा त्वमद्य स्वाधीनाक्षयपात्राऽपि निरूपिताशनायाबाधं मा न संभावयसि । अथवा ज्ञातं, किं बन्धुजनसुलभया ईर्ष्यया अक्षयपात्रमहमपहरेयमिति तन्निगूहसे । किं प्राकृतजनवत् त्वमपि मां चोरं गणयसि ।

द्रौपदी — विशीर्येते मे प्रज्ञा । प्रमुह्यति मे चेतना । अवसीदन्ति मे गात्राणि । नावबुध्ये ते सङ्कल्पम् । त्वमेवाद्यापूर्वः कृष्णो मे प्रतिभासि । नार्तामार्तिकारणं पृच्छसि । न मे कृच्छ्राणां प्रतीकारान्वेषणे प्रवणतां विवृणोषि । अयि पाण्डव-जीवातो । किं बहुना,

> य पोषयत्युदरसद्मनि सन्निवेश्य
> लोकत्रयं स समनानसमस्तकामः ।
> खिन्नाशयां कतिपयर्षिकुलार्हणायां
> हा मां समेत्य, किमय प्रणयोपहास ॥ ११ ॥

अलं परीक्षाकार्कश्येन । न हि न जानीषे सहस्रशिष्यपरिवृतं भिक्षादोहदेनेहोपस्थितं महामुनिं दुर्वाससम् । अन्यच्च, त एव खलु पापा मा आर्यपुत्राणामशुभानि भाषमाणाः पर्यवारयन्नचिरादिहैव । इदमित्थमित्यजानाना परितप्ये । ईदृशीं मामुपगतोऽपि किं नाश्वासयसि ।

कृष्णः — कृष्णे, किं बुभुक्षितस्य लोकवार्तया । यावल्लघुरपि मे बुभुक्षाप्रतीकारो न क्रियेत तावत् शृण्वन्नपि न शृणोमि । पश्य अपि न पश्यामि । जानन्नपि न जानामि । मुग्धः खलु दुर्वासा । या न मामेक भोजयितुमीष्टे तस्या यस्सशिष्यस्यात्मनो बुभुक्षाप्रतीकार प्रति सप्रतीक्षः । अयि पाण्डवधर्मपत्नि, अन्नमयमिवाद्य लोक पश्यामि । आघूर्णेते मेऽक्षिणी । गडगडायेते मे जङ्घे । किन्न मे शाकलेशमपि वितरिष्यसि ।

द्रौपदी — कृपणाऽस्मि खलु । न शक्यामक्षयपात्रस्यानुभावोपलब्धिः । यद्यणुमात्रस्याप्यशितव्यस्येदानीं प्रभवामि, क्षपामि ते सर्वमङ्गलाकरेण पादपङ्कजयुगलेन ।

कृष्णः — कृष्णे, मा तावत् । उपनय मे तत्पात्रम् । (पात्रमादाय) किन्तु पुलाकमात्रमपि नावशिष्यते । पश्यामि तावत् । (परीक्ष्य) प्रसीद, प्रसीद, पाञ्चालि, किमेतत्पश्यसि । बुभुक्षितस्यैतावन्मात्रमप्यन्नकूट भवति । देह्याचमनीयोदकम् । अथवा तिष्ठ (आचम्य प्राश्य च) (स्वगतम्) अनेन विश्वात्मा भगवान् नारायणः प्रीयताम् (प्रकाशम्) द्रौपदि, बुभुक्षा नाम प्राणिना महती पिशाचिका । तथा हि,

> विषादयति गात्राणि व्याघूर्णयति चेतनाम् ।
> रुद्धयत्यखिलां वेलामापद्धर्मप्रवर्तनात् ॥ १२ ॥

शनैः प्रत्युपचीयन्ते मे प्राणाः । गृह्णन्ति च पाटव-मिन्द्रियाणि । ब्रूहि, कृष्णे, किं वक्तुकामासि ।

(नेपथ्ये)

हन्त भोः, धर्मपक्षपातिनः सानुक्रोशा मनस्विनः ! परित्रायध्वम् परित्रायध्वम् । हा, हा, महाराज, ईदृशमप्यवस्थान्तरं सानुजस्य ते प्रेक्षणीयमासीत् युष्मद्भाग्यानुवर्तिनामस्माकम् ।

द्रौपदी — हा आर्यपुत्र, किं तवाप्यासीदवस्थान्तरम् । कृष्ण, कृष्ण, एतदेवासि वक्तुकामा । यत्परिमुषितास्मि मन्दभाग्या । हा मे प्राणेश्वराः, भीमार्जुननकुलाः, किमेकपदे वः प्रिय-परिचारिणीं व्युदस्य प्रस्थिताः स्थ । माधव, नूनमिदमनिष्टं मत्तो निगूहितुमेव इयतीं माया त्वमाश्रितवान् । हा आर्यपुत्राः, हा, हतास्मि (इति मुह्यति ।)

कृष्णः — (स्वगतम्) दुर्योधनानुचराणामयमाक्रन्दः । (प्रकाशं) कृष्णे, किमस्थाने शोकावेगमनुभवसि । कुशलिनस्ते भर्तारः ।

(नेपथ्ये)

सहदेव, कुत्रास्ते मे प्राणसखी ।

कृष्णः — दिष्ट्या प्रत्यासीदति भीमसेनः । तेन हि सुघटित-मेतत् । यावद्दूरे तावत्तिष्ठामि । (इत्यन्तर्धत्ते)

द्रौपदी — हा आर्यपुत्र, हिडिम्बाकामुक, त्वमपि खलु —

(प्रविश्य)

भीमसेनः — प्रिये, निष्ठुरमधिक्षिप्तोऽस्मि । हन्त किमिदानी-मवस्थान्तरं वर्तते । प्राणदयिते, समाश्वसिहि । समाश्वसिहि । किं नन्दितव्ये प्रमुह्यसि ।

> तव खलु सुमुखि प्रियाणि कर्तुं
> धनदमर प्रतिगम्य गन्धशैले ।
> कृतविविधरणः प्रसह्य दिव्या-
> न्ययि समुपाहरमम्बुजान्यमूनि ॥ १३ ॥

(इत्यवाकिरति ।)

द्रौपदी — (चक्षुषी उन्मील्य) [illegible] माधव, किं न मामप्युपहरसि तस्मै महाजगराय ।

भीमसेनः — अयि अकाण्डपरिदेविनि, अयमहमजगरान्मुक्तस्ते पार्श्ववर्ती ।

द्रौपदी — कथं मे नाथो भीमसेनः । न चात्र कृष्णः । किमयं स्वप्नः उत परमार्थः । नाथ, इमानि तानि सौगन्धिकानि । अयि, चिरप्रातिपरिक्लेशितोऽसि कठिनहृदयायाः पाञ्चाल्याः कारणात् । कच्चित्कुशलिनस्ते भ्रातरः ?

भीमसेनः — याज्ञसेनि, किमत्रैव कृष्णोऽपि ।

द्रौपदी — नाथ, निरन्तरव्यामोहमुग्धान्तरङ्गां मां प्रत्ययस्तु-

मित्रोपस्थितः — 'कृष्णे - बुभुक्षितोऽस्मि' इति कामपि मायां प्रस्तुवन् अक्षयपात्रे कचिल्लग्नमिषीकयाऽप्यनुत्थापनीयं पुलाक-परमाणुं प्राश्य निवृत्ताशनायं स्वं प्रत्यपादयत् । ततश्चास्मदाप्त-वर्गाणां आक्रन्दश्रवणेन प्रमुग्धायां मयि —

भीमसेनः — प्रिये, न खल्वस्मदाप्तवर्गाणामभूदाक्रन्दः । सत्य-मविचार्य शोचितं भवत्या ।

द्रौपदी — तेन हि कीदृशमेतत । कुत्र ते धर्मवत्सलः पूज्यः ? कीदृशास्तेऽनुजन्मानः ?

(प्रविश्य)

सहदेवः — आर्य भीमसेन, आर्यस्तावत्करुणमाक्रन्दतस्सुयो-धनानुचरान् अभयेनानुगृह्य गन्धर्वैर्लीलयाह्रियमाणं सावरोध-बान्धवानुचरं कुरुराजं प्रत्यनयत्तुं प्रस्थितः । भवन्तं महर्षे-र्दुर्वाससस्सत्कारकर्मणि नियुङ्क्ते ।

द्रौपदी — (स्वगतम्) किं गन्धर्वैस्तदानीं ममोपकृतम् । किं स्वकर्मणो दुर्विपाकं लम्भिता अनार्याः । अद्य समुच्छ्वसिमि ।

भीमसेनः — किं धार्तराष्ट्रान् विमोचयितुं प्रस्थितः आर्यः । कष्टम् । अरण्यवासेन निर्वाणप्रायं क्षात्रं तेजो [illegible] पूज्यस्य । भद्रे, समाश्वसिहि, कुशलं ते भ्रातृवर्गस्य शरीरावयवेषु । न तु पुनः सूर्याभ्यस्तेषु सत्त्वावष्टम्भादिषु शौर्यगुणेषु । अहो बत, परा काष्ठेयं क्लीबतायाः । अयं खलु घृणी पाण्डवाग्रजः ।

य आदानसत्तरच्छलमनुनिशन्राज्यमहरत्
य आरम्भैर्नित्यं निकृतिपरमैरर्दयति नः ।
य आरादन्वैच्छत् द्रुपदतनयायामविनय
स कैश्चित्स्वच्छन्दान्निगडित इति क्लेशमयते ॥ १४ ॥

अहह,

तदा द्यूतच्छद्मन्यनुमितमनाकर्मणि गुरौ
स्फुटोद्वेदं राज्ञा सदसि निजदाराम्बरहृतौ ।
प्रतिष्ठामारूढं मगनरमनुष्ठास्यति रिपा-
निदानीं क्लीबत्व रिपुषु घृणिनः कम्पयति नः ॥

सहदेव, ब्रूहि मद्वचनादार्यम् ।

अशरणा इति चेद्विधिरन्तरा परकरेण निहिंसति यो रिपून् ।
उपकृतं तदयाचितमप्यहो न बत नित्य घृणित्वविडम्बिता ॥

अथवा, अयि सुभ्रिये, एह्येहि, नवनीतहृदयस्यार्यस्य निर्दयात्मनो दुर्भरं हृदयमेदम् ।

युष्मदासीन यैरद्य निर्मर्याद प्रधर्षिता ।
तानेव दयते भर्ता न त्वामीदृशभागिनीम् ॥ १७ ॥

सहदेवः — आर्य, आनृशंस्यं प्रशंसति धर्मवत्सलः । कुतोऽत्र विद्यते भवान् । अपि च,

> विभवदग्धतया स्पृहयन्ति नः
> परिभवं न परैः परिभावित ।
> स्वयमगाधदि नो दयनीयतां
> न किमुदारतयेह समिध्यते ॥ १८ ॥

पुनरिदमप्यार्यश्चेतयतु ।

> कामं कृतापराधेऽपि सांप्रतं शरणार्थिनि ।
> बाह्येन परिभूतेऽस्मिन् शौर्यं स्यान्नु नृशंसता ॥ १९ ॥

भीमसेनः — सहदेव, निरसंशयं साधुदर्शी भवान् । कष्टमपराद्धं मया गुरुजने पारुष्यमाचरता ।

> येनैव धर्मगतिदर्शननैपुणेन
> सोऽमूमुचन्नहुषवाहससंशयान्माम् ।
> तेनैव जानाति गुणाननृशंसभावे
> स्थिर्यं महात्मनि मितपचधीरधीरः ॥ २० ॥

तेन हि, सहदेव, किमादिशति मां गुरुः ।

सहदेवः —

> उपस्थितो महानेष निग्रहोऽनुग्रहोऽथ वा ।
> दुर्वाससि प्रमादं तत्र त्वया न च कृष्णया ॥ २१ ॥

भीमसेनः — उच्यतामार्यः ।

फल मूल कन्द पिशितमथवा यत्तु सुलभ
महावात्यावेगप्रचलितभुजस्येह विपिने ।
तदाराद्आराध्यप्रथमगणनीयस्य हि मुनेः
सशिष्यानीकस्य भ्रमदुपनिधास्याम्यहमिति ॥ २२ ॥

सहदेव — तथा । (इति निष्क्रान्त ।)

द्रौपदी — नाथ, दुराराध्य खलु स मुनिः श्रूयते । स किं कन्दमूलफलैरुपच्छन्द्यते ।

भीमसेनः — अथ कोऽन्यो हस्तगत उपाय ।

द्रौपदी — स भगवान् रुक्मिणीवल्लभ एव ।

(नेपथ्ये)

अयि पाण्डवधर्मपत्नि,

भुक्त्वा पुलाकपरमाणुमणूदरि त्वद्-
भूत्यै निजोदरधृताखिलसृष्टिपिण्ड ।
गोपच्छलेन विहरन् भुवि पद्मनाभो
नासाग्रपूरमवशान् समपूरयच्च ॥ २३ ॥

वद्धिलन्ना भव । श्रेयांसि द्रक्ष्यसि । अपि च,

यदुर्मतिरुपानैपीन्मां सदुर्मन्त्रामित्रताम् ।
न चिरं धार्तराष्ट्रोऽसौ नन्दिष्यति सबान्धवः ॥ २४ ॥

भीमसेनः — एष भगवान् दुर्वासाः प्रसन्नोऽस्मानभिवर्धयति ।

द्रौपदी — दिष्ट्या, दिष्ट्या । नमो माहेश्वराय महामुनये । अहो मायाजिता माधवस्य । य एव दृष्टनष्टः परिणामेन प्रत्ययनीयसन्निधानः ।

भीमसेनः — देवि अद्यान्यदपि परिणामकुशलं संवृत्तम् । अहो! निर्भरमस्मि ह्रादभरितः यदस्मिन्नरण्यासन्निवेशे कृष्णां प्रेक्षिष्य इति ।

द्रौपदी — नाथ ब्रूहि तावत् । कथमजगरादार्येण त्वं मोचित इति । तदा तेन दुरात्मना प्रकाशितेऽस्मिन्वृत्तान्ते न मे प्रत्यय आसीत् । स खल्वार्यफाल्गुनमजगरीभूतमाचरयौ ।

भीमसेनः — प्रिये, तमेव वृत्तान्तं वक्तुमुपक्रान्तं मया । पुरा नहुषो नामास्मत्कुलपूर्वपुरुषदशताश्वमेधकर्ता स्वर्गं गतो दर्पादेवर्षीणामपराद्धदशापेनाजगरीभूय हिमवद्गह्वरेषु बहूनि संवत्सरसहस्राणि दुःखेनायापयत् । स मां कुबेरनगरान्निवर्तमानमासादयामास । आर्यस्तस्य धर्मप्रश्नानां निश्चयमुक्त्वा न केवलं तस्मान्मामामोचयत्, तमपि शापादमोचयत् । अथ स दिव्यं वपुः प्रतिपद्य अस्मांश्चानुगृह्य स्वर्गमारुरोह ।

द्रौपदी — अथ कथमेव प्रवादो जातः आर्यः फाल्गुनः अजगरीभूतदशच्यादशापादिति ।

भीमसेनः — नूनं कस्यचित्कपटतापसस्य दुर्योधनपक्षपातिनो दुश्चेष्टितं तत् ।

(नेपथ्ये)

भो भोः अतिथिपरिभाविनः, पाण्डुकुलपांसनाः किं भिक्षयाऽस्मानामन्त्र्य सुचिरेणाप्येवमुपेक्षितुं युक्तम् ।

अस्तीत्यतिथिमाहूय गृहद्वारि प्रतीक्षया ।
चिरमायासयेद्योऽसौ नरकान्नोत्तरिष्यति ॥ २५ ॥

तदयं वोऽस्मद्गुरोः पश्चिम आदेशः ।

अनुच्छिष्टं विचित्रान्नं सतीहस्तोपकल्पितम् ।
दुर्वासा नाचिराद्भुङ्क्ते न च यूयं भविष्यथ ॥ २६ ॥

द्रौपदी — नाथ, किमेतद्विपरीतं वर्तते । अथवा, किमसौ स एव दुष्टतापसो भवेत् , य आर्यमलीकोत्पातवैशुण्येनाकदर्थयत् ।

भीमसेनः — प्रिये, पश्यामि तावत् । प्रतिपालय मामाश्रमपद एव क्षणमात्रम् । (उच्चैः) प्रसीद, प्रसीद, भगवन् । अयमहमागत एव ते सत्कारपूर्वकः (इति गदां स्कन्धे आरोपयति ।)

(उभौ निष्क्रान्तौ ।)

इति षष्ठोऽङ्कः ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशत्युत्सुको विकालः)

विकालः — आदिष्टोऽस्मि कौरवप्रियचिकीर्षया प्रवर्तितमहामाहेश्वराध्वरकर्मठेन पातालनिवासिना दानवसङ्घेन, यत् उपलभ्यतां प्रागेव कुरुराजेन मैत्रीमासूत्रयितुं प्रेषितस्य अद्यावधि अनुपलभ्यमानप्रवृत्तेर्जटासुरस्येदृशावस्थत्वमिति । अधिगतश्चासौ मया महात्मा स्वामिकार्ये तृणीकृतजीवितः बहुरूपैश्छलैररातिमध्ये व्यवहरन् अन्ततः मत्प्रत्यक्षमेवास्मत्कुलकृतान्तस्य भीमसेनस्य भुजयन्त्रनिपीडनेन म्रियमाणः । अन्योऽप्येष मर्मविदारणसन्दर्भः पुरस्तादेव ।

एते कौरवपुङ्गवा नियमिताः कैश्चिद्दुकूलैश्च वा
वैरिस्यन्दनकूबरेषु नयनैस्तिष्ठन्ति बद्धाश्रुभिः ।
आर्तानामवनोचिताः परपरामर्शाद्मृद्दूषिता
लज्जन्ते च विकीर्णकातरदृशो द्रष्टुं निजप्रेयसीः ॥ १ ॥

कर्णमधिकृत्य चैवमालापो दुर्योधनशिबिररक्षिणां मयोपश्रुतः । यथा, तमर्जुनवधार्थमुपारूढभीषणप्रतिज्ञमुपलभ्य शक्रः कपटभूसुरवेषेण याचक इवोपसृत्य तस्य निसर्गसिद्धं कवचं कुण्डले

चापजहारेति । स च कुरुराजाज्ञया चिरादन्विष्यमाणोऽपि नोपलभ्यत इति महदेतत् शङ्कास्थानम् । किं ह्रिया कन्दरान्तर्निलिल्ये । उत तपस्तप्तुं परागतः । एते खलु जितकाशिनो महोद्यमास्तत्सुहृदो धार्तराष्ट्राः सर्वतो भग्नानामस्माकमाशंसावीरुधः किमप्युपघ्नायन्त इति स्वामिपादैरुल्लिखिता मनोरथाः । हन्त भोः, महानेष दानवानां दानवसुहृदां च करालः कालोऽत्र वर्तते ।

उपायं यं समास्थाय निजोद्धारो विचिन्त्यते ।
तं तमेव कृतान्तोऽस्मान् द्वारीकृत्य निकृन्तति ॥ २ ॥

पाण्डवानां कौरवाणां च वैरे जाते पुन एते दिवौकसः पक्षान्तरपरिग्रहेणास्मानाकुलयन्ति । तैरनुभाविताः किल पाण्डवाः आसुरवंश्यानां कृतान्ता जायन्ते । अत्र प्रतीकारमन्वेषयद्भिः यदि कौरवपक्षोऽस्माभिः स्वीकृतः तत्र दैवहतको न मृष्यति । एवं गते मन्दभागानां नः कालपर्यये दानवान्वयबीजाङ्कुरोऽप्यवशिष्येतेति न विपुला प्रत्याशा । न तावत् ज्ञायते कीदृशी परिपूर्तिर्भविष्यत्यस्य दुर्योधनाभ्युदयहेतोः प्रवर्तितस्य महायज्ञस्येति । अत्र च दुर्वासा नः परमप्रत्यूहः । येनासौ माहेश्वरो मुनिः सुपरीक्षितभक्तिगुणमपि दुर्योधनं स्वल्पकारणेनैवाप्यशपत्–'न चिरं धार्तराष्ट्रोऽसौ नन्दिष्यति सबान्धवः' इति । तस्मिन्नन्तः प्रणयपेशलो भर्गः नित्यानुकम्पार्द्रा भवानी चेति श्रूयते । षष्ठम-

सुरसञ्चारा दानवानामथ सिद्धिमरणिः । भवतु तावत् । यथाधिगतममुं वृत्तान्तजातमचिरेण स्वामिपादेभ्यो निवेदयामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

॥ विष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशन्ति चित्ररथार्जुनाभिमन्यवो मातलिश्च ।)

चित्ररथः —

जित्वा कौरववाहिनीं नियमितान्दुर्योधनादीन्हर-
न्नुत्तीर्णस्समराङ्गणादविरतं प्रेष्येषुवर्षं पुनः ।
प्रत्युद्युज्य मनागथ प्रथयन्नुच्चावचं पौरुषं
मायामप्यवलम्ब्य खण्डितगतिः क्रोधाद्गदामाददे ॥१॥

अर्जुनः — ततस्ततः ।

चित्ररथः —

ममाभिपततो गदां व्यधमदाशु जस्ते शरै-
रतिष्ठमहमक्रियस्स च विवृद्धमन्युः पुरः ।
शरप्रकरदुर्दिने व्यपगते तदानीममुं
निशाम्य सुहृदस्सुतं समभिपत्य पर्यष्वजे ॥ २॥

अभिमन्युः — (चित्ररथं सावज्ञमवलोकयति ।)

चित्ररथ -- (सस्मितम्)

समरोपग्रहा नैते कौरवा मम तुष्टये ।
आलिङ्गयैव गृहीतोऽय यथा ते विक्रमी सुत ॥ ३ ॥

अभिमन्यु -- (सासूयम्) किं मा गृहीतमभिधत्ते भवान् ।

युद्धेऽपहस्तितानामपक्रमायाप्यलब्धमार्गाणाम् ।
यः प्रणिपातस्त्वयसि जेतरि सोऽयं शिशावुपश्लेषः ॥

मातलिः — उदात्तगम्भीरो व्याहार. ।

अर्जुनः -- वत्स, पूज्यः खलु ते, त्वयि प्रणयोर्मिलो मम च भरतशिक्षागुरुस्तत्रभवान् महेन्द्रमित्र चित्ररथः ।

चित्ररथ — वत्स, बाढमभ्युपपद्यते निग्रह. । अथ विशेषोऽप्यस्ति ।

सञ्चूर्णितगदेनादौ ततः प्रेमनिबन्धिना ।
युक्तयागड्कुशेनाद्य चिरहं खलु निर्जितः ॥ ५ ॥

तदपराजित, कीदृशमद्य त्वया मय्यनुशासनमिष्यते ।

अभिमन्यु —

पूज्यस्तातस्य स भवान् युद्धावजितनिष्क्रयम् ।
नान्यमिच्छामि भवतो विना कौरवमोक्षणम् ॥ ६ ॥

मातलिः — अनवद्योऽभिसन्धिः ।

अर्जुनः — अभिजातं मन्त्रितं वत्सेन । वयस्य, चित्ररथ, यावदार्यो नाधिगच्छत्येनां कुलजनस्यावमाननां तावदेव विमुच्यन्तामेते वराकास्सुयोधनादयः ।

मातलिः — न केवलमाकृतिसंवादः, शीलसंवादोऽपि जनकतनूजयोः ।

चित्ररथः — सखे, वत्स, नाहमस्मिन्विषये स्वतन्त्रः ।

यतः —

शासनेन महेन्द्रस्य दुरात्मानो मया ह्यमी ।
निगृहीता न मोक्तव्या ऋते तत्प्रतिशासनात् ॥ ७ ॥

अभिमन्युः — तेन हि,

युद्धे विजयिनो युक्तमेवमेतत्प्रभाषितुम् ।
नाधुना प्रग्रहैस्सर्वैस्स भवानेव मे वशे ॥ ८ ॥

यद्यात्मा भवता मत्तो मोचयितव्यः तदा मम चाभिसन्धिः सम्भावनीयः ।

मातलिः — अहो सावष्टम्भता बालस्याप्यबालसत्त्वस्य वत्सस्य ।

चित्ररथः — इतः स्वामिनिदेशः । इतो युद्धावर्जितनिष्क्रयः । अत्र स्वामिनिदेशो मे बलवान्भाति । उपकल्पयतु वत्सो ममापरं निष्क्रयम् ।

अभिमन्यु — न तच्छक्यम् ।

चित्ररथः — तेन हि कथमिदानीम् ।

अभिमन्यु — यदि भवान् न मोचयति अहमेव मे बान्धवानिदानीं मोचयिष्यामि ।

अर्जुनः — वत्स, अलं साहसेन । युक्तमेवाह गन्धर्वराजः । महत्यस्मिन्नधिकारविवादे कोऽपि प्रतिभूः क्रियताम् ।

चित्ररथः — ननु द्रष्टव्य एव मे पुण्यश्लाको धर्मनन्दनः । दृष्टाखिलधर्मनिर्णयस्स एवात्र नौ प्राश्निको भवतु ।

अभिमन्युः — उदारः कल्पः ।

अर्जुन — (जनान्तिकम्) मातले, प्रभवतोऽत्र याथातथ्येनाभिसन्धिरवधार्यताम् ।

मातलिः — (जनान्तिकम्) तथा । (प्रकाशम्) गन्धर्वराज, निर्यते खलु ।

चित्ररथः — तथा भवतु । मातले, निवेद्यतां पाकशासनाय, अचिरात् चित्ररथः सममान् समरोपग्रहानानयतीति ।

मातलि — बाढम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

चित्ररथ — सखे, सविवादयस्तुकः खल्वभियोगः कार्यः । तदानयामि सर्वानुपग्रहान् धर्मसूनोरन्तिकम् ।

(इति निष्क्रान्तः)

अर्जुनः — वत्स, द्वारकातः केनेदानीमिमां भूमिमानीतोऽभवः ।

अभिमन्युः — अवरमातुलेन ।

अर्जुनः — किं कृष्णोऽप्यत्र ?

अभिमन्युः — स मां समरदर्शनकौतुकिनं रथेनैव विसृज्य प्रथममेवाश्रमपदं प्रविष्टः ।

अर्जुनः — एहि, वत्स, गुरुजनं द्रक्ष्यसि ।

(इत्युभौ परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशन्ति युधिष्ठिरो नकुलसहदेवौ दुर्योधनभटाश्च)

युधिष्ठिरः — भोस्सुयोधनानुयायिनः, किं ब्रूथ,

वंशे विधोर्नहुषपूरुकुरुप्रतीप-
मुख्याभिधानगणनाकलितप्रतिष्ठे ।
दुर्योधनो गृहजनैस्सह यापनाना-
माजौ गतो ग्रहणमित्यतिशोच्यमेतत् ॥ ९ ॥

मुख्यभटः — महाराज, किमनिश्चितमीदृशमर्थं भवतां पुरस्तादभिदध्मः ।

आसीद्युद्धं दृढमधिकृत वाजिवक्त्रैरकाण्डे
स्वैरं स्रोतस्तटविहरणासक्तचित्तेन राज्ञा ।

सङ्ख्ये भयः पशुरिव स चाकृष्यते सावरोधः
सौभद्रेयोऽप्यनलमथ तान् सांयुगीनो विनेतुम् ॥

युधिष्ठिरः — कथं वत्सोऽभिमन्युरप्यत्र ?

मुख्यभटः — न जानीमः कुतः कथं वोपागत इति । निगृह्यमाणेष्वस्मत्स्वामिषु स प्रचण्डे पराभमर्दकर्मणि व्यापृतो दृष्टः ।

युधिष्ठिरः — साधु वत्स, साधु, बालोऽपि त्वं गुणवृद्धानां पुरोगः । तदादिशत मे मार्गम् । वत्सदर्शनोत्सुकोऽस्मि । सहदेव, षटपण्डावतार गत्वा महर्षेर्दुर्वाससः प्रयाचिमुपलभस्व । नकुल, त्वमपि, याज्ञसेनीभीमसेनयोः पार्श्ववर्ती भवन्नुपहर भिक्षोपकरणानि ।

नकुलसहदेवौ — तथा (इति निष्क्रान्तौ)

युधिष्ठिरः — भोस्सुहृदः, किं वत्सो मे नावसीदति विषमेऽस्मिन् गन्धर्वयुद्धे ? (सर्वे परिक्रमन्ति)

अर्जुनः — वत्स, अयमार्यः स्वयमेवोपागतः । तदुपसर्पावः । (उपसृत्य) जयत्वार्यः । अयं विधेयो विजयोऽभिवादयते ।

अभिमन्युः — तात, सौभद्रेयोऽहमभिवादये ।

धर्मपुत्रः — हन्त, कथं युगपदेव मे वत्सौ । आलिङ्गतं मे चिरविश्लेषपरितापदग्धान्यङ्गकानि । फाल्गुन, किमसुरामर्दात्

कुशली त्वं निवृत्तः । कच्चिदनुग्राह्योऽभवः पाकशासनस्य । वत्साभिमन्यो, कच्चिदनविक्लिष्टोऽसि गन्धर्वाभियोगसाहसेन ।

(प्रविश्य)

चित्ररथः — विजयतां निर्व्याजधर्मव्यपाश्रयो धर्मसूनुः । न केवलं वत्सो नातिक्लिष्टो युद्धे परं तु विजयी । एषोऽस्मि तत्पराजितस्समरोपग्रहः ।

युधिष्ठिरः — अर्जुन, कथमेतत् ।

अर्जुनः — एष महामनस्वी चित्ररथो नाम गन्धर्वराजः मघवन्निदेशादिहागतः वत्सोपलालनप्रणयादेवं वक्ति । मोचयति किल दुर्योधनादीन्परमः कार्यव्यतिक्रमेण ।

युधिष्ठिरः — अयि गन्धर्वराज, मानितोऽसि भवत्समागमेन । अस्तु नामायं वत्सोदाहृतं प्रतिपणः । के वयं युष्मासु कार्यविनिमयेन व्यवहर्तुम् । तत्प्रसीद सखे अस्मद्बान्धवमोक्षं कर्तुम् । अर्जुन, किं न ते सखा त्वयाऽनुनीयते ।

अर्जुनः — अनुनीत एव मया गन्धर्वराजः । न च न प्रसन्नः । किन्त्वस्वतन्त्रमात्मानं वेत्ति ।

(नेपथ्ये)

दुर्योधनः — हा कृतान्त, किं ममाभिमाने निष्करुणो भूत्वा

प्राणेषु केवलं दयसे । इदमेव कल्याणमिदानीं यदुदितं सूर्यमनुभूतेदृशपरिभवो न द्रक्ष्यामि ।

युधिष्ठिरः — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य सवैलक्ष्यं सहसा मुखं परावर्तमानः) सखे, गन्धर्वराज, व्यसनगतं बन्धुजनं नालोकयितुं शक्नोमि । तद्यावन्न मोचितास्तावन्नेहानीयन्तामभी ।

अभिमन्युः — (स्वगतम्) किमद्याप्यनेन साम्नैव व्यवहर्तव्यम्यार्यैः । किमहं सहसा न मोचयाम्यनीदृशपरिभवार्हं मे बान्धवजनम् ।

चित्ररथः — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) गान्धारप्रिय, सुमध्यम, पङ्कजनिधे, मा तावदानयतोपमहान् । तत्रैव ते तिष्ठतु । राजन्, इदं भवतः परिपृच्छामि । किमीदृशेषु पापात्मस्वपि सापेक्षता गुणो नाम भवति ।

> द्रौपद्या वसनविकर्षिणोऽनुजस्य
> प्रत्यक्षं पतिसमितेः पुरो गुरूणाम् ।
> ऊरु स्व इदमभिहत्य साधुवादं
> चक्रे यस्तमिह निरीक्ष्य दूयसे किम् ॥ ११ ॥

युधिष्ठिरः — न हि पापकारिणमुद्दिश्य पापकारिभिरेवास्माभिर्भवितव्यम् । नैसर्गिकं स्वभावं नातिवर्तितुं क्षमन्ते देहिनः । स भवान् घृणाया अधिकारे प्राप्ते निकृत्युपदेशेन मां विस्मापयति ।

चित्ररथः — राजन्,

त्वामग्राप्यगुणोत्कर्षं मनसाऽपि सुरोत्तमैः ।
विषमस्थमुपेत्स्वसौ दुर्मतिः प्रेक्ष्य नन्दितुम् ॥ १२ ॥

युधिष्ठिरः — आस्तां नाम । किमतो नः फलितं गलितं वा ।

चित्ररथः —

संराजं त्वामवज्ञाय बुभूषुरकरोन्मतिम् ।
राजसूये प्रतिस्पर्धासंरम्भकलुषीकृतः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिरः — अवितथम् ।

चित्ररथः —

दैत्यदूतेन संमन्त्र्य निर्लज्जोऽयमगेचयत् ।
शङ्कितः फाल्गुनान्मिथ्याप्रपञ्चैः कदनं हि च ॥ १४ ॥

युधिष्ठिरः — भवितव्यम् ।

चित्ररथः —

कैतवेन विकृष्टायाः पापाचारैर्हि मार्गिते ।
मूढो विषमसंस्थाया श्रियो गाढानसज्जनम् ॥ १५ ॥

युधिष्ठिरः — अयमस्माकमुदासीनो विषयो विमर्शस्य ।

चित्ररथः —

यूथभ्रष्टामिव मृगवधू सहतास्सारमेयाः
पर्यावृत्य द्रुपदतनया दारुणा धार्तराष्ट्राः ।
एते दुश्शासनमनुगता अप्रिय व्याहरन्तो
मुक्ताक्रन्दा सिचयमवलम्ब्योदगृह्णन्निहैव ॥ १६ ॥

युधिष्ठिर — तदेतदनार्याचरण श्रुतमस्माभिस्सहदेवमुखात् ।

दुर्योधन — (यवनिकान्तर स्वगतम्)

चित्ररथः —

विगीतविविधारम्भं राजसूयाभिकाङ्क्षिणम् ।
मृष्यतस्तव गुप्त्यर्थी शासितुं प्रैषयत्स माम् ॥ १९ ॥

युधिष्ठिरः — अनुगृहीतोऽस्मि । तस्य चाविनयबहुलचेष्टितस्य जीवग्राहं ग्रहणेन भवताऽद्य स्थितानुरूपो दण्डो विहितः । तदिदानीमस्य मोक्षणमेव प्राप्तकालं पश्यामि ।

दुर्योधनः — (यवनिकान्तरे स्वगतम्) अयि भो , धर्मसूनो, यद्वितथमेव मामनुकम्पसे न मामद्य मोचयितुमर्हसि ।

समक्षं नारीणां रिपुभिरहमादौ निगडितः
सदोषैर्ज्ञातीनां धुरि समभियुक्तोऽद्य विवृतैः ।
इतीयं पर्याप्ता मम मरणवीप्सा न किमहो
मृतिर्मोक्षप्राप्त्या कति भवतु वारान् मम पुन ॥

युधिष्ठिरः — अपि च भोः, गन्धर्वराज, श्रूयतामचला मे धर्मप्रतीतिः ।

कुलमानधना नित्यमन्तस्सकलहा अपि ।
न मर्षयन्ति वाह्येन स्वजनस्य प्रधर्षणम् ॥ २१ ॥

परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ॥ २२ ॥

चित्ररथः —

यूथभ्रष्टामिव मृगवधूं संहतास्सारमेयाः
पर्यावृत्य द्रुपदतनयां दारुणा धार्तराष्ट्राः ।
एते दुश्शासनमनुगता अप्रियं व्याहरन्तो
मुक्ताक्रन्दां सिचयमवलम्ब्योदगृह्णन्निहैव ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरः — तदेतदनार्याचरणं श्रुतमस्माभिस्सहदेवमुखात् ।

दुर्योधनः — (यवनिका तरे स्वगतम्)

एतानि पूर्वाचरितानि दर्पान्निराकृतस्यैव पुरो विपक्षैः ।
भङ्गे प्रसक्ते मम कीर्तितानि वाक्ये च वाक्ये दलयन्ति मर्म ॥

चित्ररथः — सर्वेष्वेषु दुराचारस्य दुश्चेष्टितेषु क्षाम्यति भवान् । परन्तु, न मघवा शक्नोत्युपेक्षितुमीदृशान्व्यतिक्रमान् । यतः स्वजनप्रतिपत्तिर्युष्मासु देवस्य ।

अलं प्रत्ययपन्नो हि भर्गानुग्रहभागिना ।
तवानुजेन देवेन्द्रो महतो दानवार्दनात् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिरः — सफलमिदानीं मध्यमस्य पाण्डुसूनोर्जन्म प्राहिव-वेतनश्चासौ धनुर्वेदपरिश्रमस्य । अभ्युदितप्रकाशं नः कुलम् ।

चित्ररथः —

विगीतविविधारम्भं राजसूयाभिकाङ्क्षिणम् ।
मृष्यतस्तव गुप्त्यर्थी शासितुं प्रैषयत्स माम् ॥ १९ ॥

युधिष्ठिरः — अनुगृहीतोऽस्मि । तस्य चाविनयबहुलचेष्टितस्य जीवग्राहं ग्रहणेन भवताऽद्य किलानुरूपो दण्डो विहितः । तदिदानीमस्य मोक्षणमेव प्राप्तकालं पश्यामि ।

दुर्योधनः — (यवनिकान्तरे स्वगतम्) अयि भोः, धर्मसूनो, यद्यवितथमेव मामनुकम्पसे न मामद्य मोचयितुमर्हसि ।

समक्षं नारीणां रिपुभिरहमादौ निगडितः
सदोपैर्ज्ञातीनां धुरि समभियुक्तोऽथ विप्लवैः ।
इतीयं पर्याप्ता मम मरणवीप्सा न किमहो
मृतिर्मोक्षप्राप्त्या कति भवतु वारान् मम पुनः ॥

युधिष्ठिरः — अपि च भोः, गन्धर्वराज, श्रूयतामचला मे धर्मप्रतीतिः ।

कुलमानधना नित्यमन्तस्सकलहा अपि ।
न मर्षयन्ति बाह्येन स्वजनस्य प्रधर्षणम् ॥ २१ ॥

परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ॥ २२ ॥

दुर्योधनः — (यवनिकान्तरे स्वगतम्)

> युद्धे गन्धर्वनिहतस्याभविष्यद्यशो मम ।
> द्विष्टस्यैवानृशंस्येन रोचये जीवितं कथम् ॥ २३ ॥

चित्ररथः — एवमनवद्यो नः पक्षः । कथं पुनर्मोचयिष्यति भवान् ।

युधिष्ठिरः — भवन्तमनुनीय ।

चित्ररथः — न मामनुनीय कार्यमस्ति ।

युधिष्ठिरः — अथ कोऽन्यस्तावदनुनेतव्यः ?

चित्ररथः — यो मे प्रभुः । यस्य चाज्ञानिर्वाहेणैव मयाऽमी निगृहीताः ।

दुर्योधनः — (यवनिकान्तरे स्वगतम्) एष विवाद एव मर्मघट्टनः ।

अर्जुनः — आर्य प्रागेव प्रेषितो मया मातलिः महेन्द्रमस्मिन्नर्थेऽनुनेतुम् । न मे प्रणयं विहनिष्यति सुरेश्वरः । तत्प्रतिपालयामो मातलिम् ।

युधिष्ठिरः — प्रियं नः । (स्वगतम्) किन्नु खलु चत्सश्चिरयति सहदेवः ।

(प्रविश्य)

सहदेवः — आर्य, परोक्षे दुर्वासाः कतिपये च तस्य शिष्य-

वर्याः अतिभोजनेन विकृताकारा इव लक्ष्यमाणा अधिगताः । ते च न प्रतिभाषितुमपि शक्नुवन्ति ।

यतः—

मज्जन्तस्तोयमध्ये दैवतानां प्रणप्राः
भूपृष्ठे वेष्टमानास्ते च तेऽन्ये तथैव ।
दुःखेनैवोच्छ्वसन्तः खाद्यपेयादिमानां
जीनद्भाण्डायमाना नालमुत्थातुमेव ॥ २४ ॥

किञ्च,

हिक्कां ढक्कां काहलं छर्दिमेके तुन्दं मेरीं निर्भराक्रन्दमन्ये ।
जृम्भां शङ्खं घर्घरीं नामनालं केचिच्चान्ये शेरते वादयन्त ॥

युधिष्ठिरः — अहो आश्चर्यम् । किमेतत् अस्मत्कुटुम्बिन्याः साध्वीचर्याफलम् ।

(प्रविश्य सामनकुलपुरस्सरा)

द्रौपदी — जयत्वार्यपुत्रः । दिष्ट्या आर्यपुत्रं सानुजं कुशलभागिनमस्मिन्क्षणेऽभिवन्दितुं मां नाभ्यसूयन् दैवतानि ।

अभिमन्यु — तात, अम्ब, प्रणमामि ।

द्रौपदीभीमौ — (आश्लिष्य) वत्स, चिरञ्जीव ।

भीमसेनः — आर्ये, कृष्णानुग्रहेण सविशेषमभितर्पितः पाञ्चाल्या सशिष्यगणो दुर्वासाः ।

युधिष्ठिरः — अहो नु खलु भो ।

पुङ्खानुपुङ्खमेवैता प्रवर्तन्ते शरीरिणाम् ।
विपदस्संपदो चाऽपि स्यूता इव परस्परम् ॥ २६ ॥

वत्स, क. प्रकारः ?

भीमसेनः —

निश्वात्मकस्य प्रणिधाय नैजं कृष्णोऽक्रुपात्रोल्लिखित पुलाकम् ।
आशीत्ससशिष्यस्य मुनेस्ततोऽभूयत्नाद्दते तुष्टिरभीष्टरूपा ॥

अन्यच्चैतत्,

पार्थस्य शाप प्रथयन्नलीक योऽवञ्चयत्त्वां कृतविप्रवेषः ।
मुनेरपि क्रोधमुदाहरन्मां स दानवोऽहन्यत दुष्टशीलः ॥

युधिष्ठिरः — हन्त, व्यपगतो मे विविधश्चिन्ताज्वरः ईश्वराणामानुकूल्येन ।

दुर्योधनः — (यवनिकान्तरे स्वगतम्) अहो यत मे राशीभवन्त्यनिष्टानि ।

जटासुरः प्राणसखो विपन्नः कर्णो विषण्णः कवचापहारात् ।
विकारितस्सोऽपि मुनिर्विपक्षैर्युद्धं च यद्धोऽहमहो विपाकः ॥

(प्रविश्य)

मातलिः — वर्धतां धर्मनन्दनः । आदिशति किल वृत्रहा ।

> दासोऽहमस्मीति यदि ब्रवीति प्रत्यर्पयामीति च राज्यमन्ते ।
> अराजसूयार्हमवैति च स्वं सुयोधनो मोक्षणमर्हतीति ॥ ३० ॥

पुनरिदमाह निटौजाः वत्सस्याभिमन्योरिदं प्रथमरणप्रवेशपरीक्षितपराक्रमस्य निरन्तरं मङ्गलमाशासानः ।

> वत्सस्योपग्रहश्चित्ररथस्तस्यापि कौरवाः ।
> मोचयत्यभिमन्युस्तान् नाहं चित्ररथो न च ॥ ३१ ॥

> प्राभृतैः स्वतनूजाय कर्णं प्रेष्याभियाचिताम् ।
> प्रकल्पयतु कौरव्यो वत्सलामभिमन्यवे ॥ ३२ ॥

भीमसेनः — युक्तरूपमादिष्टं वासवेन । तेन हि वत्स एव गत्वा मोचयत्वेतान् ।

चित्ररथः — प्रथमः कल्पः । किन्तु वासवोपकल्पितानां समयानां प्रतिपत्तिं महाराजधर्मनन्दनाय प्रथमं स प्रकाशयतु । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अयि गान्धारप्रिय, प्रस्थापयात्र महाराजसन्निधौ धार्तराष्ट्रज्येष्ठम् ।

दुर्योधनः — (नेपथ्ये स्वगतम्) हा कृतान्त, दुर्यवसित, किं मां लज्जया स्वात्मन्येव निलीयमानं कोणे कोणेऽप्यन्विष्य घातयसि ।

परा काष्ठ्य मे निकारदैन्यस्य यदभिमन्युर्मां मोचयति । यश्च मे महामनोरथानामवसानमुद्रया आत्मनिष्क्रयः प्रकल्प्यः । हा हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

किमिह न विदीर्येत क्षिप्र धरा मम कारणा-
न्न किमुडुगणप्रोता वा द्यौ पतेन्मम मस्तके ।
किमुत सहसा नोत्सर्पेन्मां दवो वलयीभवन्
कृतककरुणश्शत्रुर्यांचत्र मामवपत्स्यते ॥ ३३ ॥

परित्रायता मा यत्प्रगृहीतः कश्चिन्मे सुहृत् । हा कर्ण क्वासि भोः । हा मत्प्रतिश्रुतोद्वाहसबन्ध बलभद्र, न हि मामीदृगवस्थं जानासि ।

(वत्सलया सह प्रविश्य)

बलभद्रः — कुत्र कुत्र मे सुहृद्दुर्योधनः ?

(नेपथ्ये महान् कलकल)

हा हा महाराज, आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(प्रविश्य)

गान्धारप्रियः—राजन् केनाप्यतिभयकरेण भूतेनापह्रियते कुरराजः ।

दुर्योधनभटाः — परित्रायध्वं, परित्रायध्वं महाराजम् । हा हा हताः स्म. ।

बलभद्रः — आः क एष पापो मयि स्थिते कुरुराजमपहरति ।
(इति हलमाकर्षन् सम्भ्रममयत ।)

(प्रविश्य)

नारदः — विजयतां धर्मनन्दनः । बलभद्र, अलं सम्भ्रमेण । नीतो दुर्योधनः पातालवासिना दानवानां यज्ञकुण्डोत्थितया कृत्यया । अभूत्तस्मिन्क्षणे यज्ञसमाप्तिः ।

> राज्ञः पूर्वार्धमेवैषो वज्रकल्पमकल्पयत् ।
> दुर्वासःप्रणयाद्देवी पश्चार्धं त्वतिकोमलम् ॥ ३४ ॥

भीमसेनः — दिष्ट्या, यतः,

> ऊरू यावभिहत्यामौ दुश्शासनमचोदयत् ।
> तयोर्देवीप्रसादेन गदाया गतिरस्ति मे ॥ ३५ ॥

नारदः — धर्मसूनो, कुत्र नु खलु वत्सवर्धसूत्रधारो भगवान् द्वारकानाथः ?

(प्रविश्य)

कृष्ण — देवर्षे, अयमस्मि । किमाज्ञापयसि ।

नारद — कृष्ण, अयं भरद्वाजः प्राप्तो वत्साया वत्सलाया विवाहमनुचिन्तयन् ।

बलभद्र — प्रग्रहणे मम किं भाण्डीरक्रियाभिकाङ्क्षया ।

कृष्णः — आर्ये, अभिवादये। समरोपग्रहान् दुर्योधनादीन् समयबन्धेनैव मोचयता मघवता वत्सस्याभिमन्योः विजय-प्रतिनन्दनार्थं वत्सलाविवाहसन्दिष्टः।

मातलिः — रौहिणेय, एवमेव (इति इन्द्रसन्देशं पुनः पठति।)

वत्सला — (स्वगतम्) दिष्ट्या अपक्रान्ते दुर्योधनघनपटले सुनिर्मला मे भाग्यचन्द्रद्युतिरुन्मीलति।

बलभद्रः — कृष्ण, के वयमिन्द्रनियोगमतिवर्तितुम्। (स्वगतम्) विधिनियोगमिति वक्तव्यम्। कृष्णेन प्रत्यूहो भविष्यतीति वत्सामादाय हास्तिनमुपागतोऽहम्। तत्र प्रतिश्रुतसंबन्धं सुयोधन-मपश्यमिह मातः पुनः कृष्णस्यैव हस्ते लग्नः।

अभिमन्युः — (स्वगतम्) हन्त प्रतिपन्नं अग्रमातुलेनापि।

कृष्णः — वत्से, प्रणम गुरुजनम्।

वत्सला — (तथा करोति)

युधिष्ठिरार्जुनौ — कल्याणि, 'शोभनानामेकभाजनं भूयाः।

अभिमन्युः — (कृष्णसंज्ञया बलभद्रं प्रणमति) ज्येष्ठमातुल, अह-मभिमन्युरभिवादये।

बलभद्रः — इष्टेन युज्यस्व।

युधिष्ठिरः — हन्त भोः, महदिदं मे कल्याणसंमेलनम्।

अथ भ्रातृसमागमे मघवतः प्राप्ते प्रसादे मह-
त्युद्वृत्ते च रिपौ गते प्रशमनं तुष्टे च दुर्वाससि ।
साह्ये चित्ररथे स्थिते परिणये प्राप्तेऽभिमन्योः पुरः
कृष्णे दृष्टद्ये च कोन्विह भवेन्मत्तोऽपि भाग्योत्तरः ॥

कृष्ण, बलभद्र, मातले, मित्र चित्ररथ, भगवन् नारद, वत्सयोरिदेवारुणदत्ताक्षयपात्रसौभाग्यभाजा मया अचिरात्सुमुहूर्ते विवाहो निर्वर्तनीय इति मे मनीषा । अनुजानन्तु भवन्तः । अथ चायं मां प्रोत्साहयन्निवाक्षयपात्रसौभाग्यसूतिः सविता कनकशृङ्गारकमनीयमण्डलः पुरः प्रादुर्भवति ।

सर्वे — परं नः प्रियम् ।

धर्मसूनुः — अस्मिंश्च महोत्सवे सर्वबन्धमोक्षः क्रियताम् । अनुनेतव्यश्च पातालात्प्रतिनिवृत्तः कुरुराजः सह परिवारैरापरिसमाप्ति विवाहमङ्गलमनुभवितुम् ॥

(प्रविश्य)

सुदर्शनः — जय जय, धर्मनन्दन, विभातप्रायेदानीं शर्वरी ।

तथाहि,

नैशं मित्वान्धकारं त्वमिव रिपुकृतानन्तरायाननन्तान्
दिक्पालैः पूर्णकुम्भो धृत इव धुरि ते भानुरेषोऽभ्युदेति ।

शैलारोहावरोहक्रमभरविवशस्रंसिनो यस्य पादान्
पद्मिन्यो मर्दयन्ति श्लथकमलदलप्रायलोलाङ्गुलीकाः ॥

(चित्ररथेन संज्ञापिता गन्धर्वाः गान्धारप्रियसुमध्यमषड्जनिधयः देव-गान्धारीरागेण गायन्ति)

॥ गन्धर्वगीतम् ॥

मङ्गलं जय पाण्डुकुलमङ्गलप्रदीप ।
राजसूययाजिवर शासितावनीप ॥ १ ॥

धर्मपरिपालनार्थमाश्रितवनान्त ।
द्रौपदीभीमार्जुनाद्यैस्सेव्यमानोपान्त ॥ २ ॥

भास्करप्रसादभूतप्राप्तदिव्यामल ।
नित्यशः प्रवर्तितायुतविप्रभोजनसत्र ॥ ३ ॥

गन्धमादनमानुमोचितनाहुषाजगरार्ते ।
नन्दनाश्रितसुन्दरीगणगीतनिर्मलकीर्ते ॥ ६ ॥

देवगायनवृन्दनन्दितशत्रुसंभृतदय ।
आनृशस्यपर श्रिताखिललोकनिर्हृतभय ॥ ७ ॥

सिन्धुकाञ्चनमालतर्पितकोपनर्षिविनेतः ।
माधवेन समुन्नमन्निरपायमङ्गलपात्र ॥ ८ ॥

वासवप्रसादनिष्ठितवत्सलापरिणय ।
धर्मनन्दन धर्मवत्सल मङ्गल जय जय ॥ ९ ॥

युधिष्ठिरः — भोः गन्धर्वराज, सुतरां मानितोऽस्मि भवता निर्व्याजबन्धुभूतेन । मातले, निवेद्यतां महेन्द्राय वासप्रणामाः । भगवन्नारद, अद्य समुत्तीर्णप्रायो मे सुविपुलश्शोकसागरः ।

नारदः — बाढम् । भगवति कृष्णे त्वयि प्रसन्ने किं न श्रेयस्ते हस्तगतम् ।

कृष्णः — धर्मसूनो, किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

युधिष्ठिरः — अवाप्तकल्याणोऽहमस्मि तव प्रसादात् । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

सन्तस्सन्तु निरन्तरश्रियजुपस्साहित्यमुन्मीलतु
प्राप्य व्यक्तिपरम्परामम्तनिश्च्योतैः कलाकन्दलैः ।
अप्यास्वादविदां प्रसादसुधया नीरन्ध्रमाप्यायित
कर्मेदं परिचीयमानसुपम ख्यातिं परां विन्दतु ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति सप्तमोऽङ्कः ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजकुलतिलकश्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रवंशमुक्ताफलानां
महामहोपाध्याय राजुशास्त्र्याख्याविख्यातश्रीत्यागराज-
मखिराजानां प्रपौत्रेण, महामहोपाध्याय शास्त्र
रत्नाकरादिबिरुदाङ्कितश्रीयज्ञस्वामिशास्त्रिवर्याणा
मात्मजेन श्रीमन्महालिङ्गकविना विरचित
मिदं प्रतिराजसूयं नाम नाटकं समाप्तम् ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठाङ्कः
अ	
अक्षयपात्र	१००
अक्षैर्लब्धु	४२
अकुशलम्	१४४
अग्राहीन	५३
अथ कैरात	५६
अथ प्रसीदति	६७
अथ प्रेषित	७२
अथ भीष्म	४४
अथ भ्रातृ	१८३
अथानुशो	२३
अधीतछन्दसां	८
अनियतभोजन	९०
अनियतमरात्रि	४६
अनुच्छिद्र	१६२
अनुमतमिद	१७
अनुमान्यैन	८६
अन्तर्हितोऽपि	९५
अन्तर्हितः पुनः	९२
अज्ञानां	१४
अपवादः	८१
अभेद्यकवचः	१०५
अभ्यापन्नः	१०३
अम्भो वहन्	६६
अयं कृतघ्नः	३९
अर्थकामपरा	६१
अर्थान्विन्धुः	११६
अलं प्रत्यनपन्न	१७४
अवाप्तारिल	५५
अविगीत	३४
अशरणा	१५८
अस्तीत्यातिथि	१६२
अस्मिन्नेव	११५
अहेतुफल	८०
आ	
आकल्पपर्यय	९५

	पृष्ठाङ्क
कठिनभुज	४०
कथंचित्	४४
कनककदली	९९
कम: सानुचर:	१०४
कामं कृतापराध	१५९
कामं पाण्डु	४६
कामिनी	१२१
कार्ण्यं तनौ	७१
किन्दीरं	३५
किमिह न	१८०
किं मे स्मरसि	१५२
किंस्विद्	१४४
कुम्भदासीन	१५८
कुम्भद्रोऽयं	१२५
कुलमानधना	१७५
कुले महति	४
कैतवेन विकृष्टा	१७३
कोपो दुर्वाससः	१०३
क्वचिदेकान्त	१२०
क्षान्तो मे	४७

	पृष्ठाङ्क
क्ष्मामश्नाति	५२
ख	
ख्यापयितुं पार्थ	९७
ग	
गच्छन्नतर्कित	३०
गते चक्षुर्भूते	९७
गन्धमादन	१८५
गुह्यकाम्बुजिनी	१८४
ग्रस्ते स्वार्किं	१२४
च	
चिन्तयन्ति चकिता	३७
चेतारणाया	९६
ज	
जटासुर: प्राण	१७८
जन्मसिद्धेन	१३०
जरासन्धम्	४८
जाड्यं चिरात्	८७
जानन्ननिष्ट	११८
जित्वा कौरव	१६५
जेतुं गते	६३

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्कः
ज्ञातेर्भीतिः	२	दत्तं प्रागेव	१३१
ज्येष्ठोऽसौ	१११	दत्ता वो गल	१११
त		दवहुतवह	४६
तदा घृतच्छद्म	१५८	दासाहमस्मि	१७९
तदा नो दुर्वासा	१५०	दिक्षु निष्णात	१४४
तं मायामय	५२	दुस्तन्त्राणि	१५०
तं राजसूय	१२६	दुःक्षत्रियाहित	६३
तव खलु	१५६	दूरोत्सेध	१४१
तापच्छिदे	१५	देवगायन	१८५
तावन्न	१३०	देवी देवश्च	१००
तारानिभ	७५	दैत्यदूतेन	१७३
तुमुले वर्तमाने	१४६	द्यूतं नार्हति	९
ते केचित्	२४	द्यूती खलः	२७
तेन मोचीकृत	५६	द्यौश्चक्रात्	१४२
त्रयीमयाय	१४	द्रवयसि	१४९
त्वत्सेना	७४	द्रष्टुमुत्सहते	५४
त्वमक्षयं	१५२	द्रौपद्या वसन	१७२
त्वरयति बन्धु	१४३	**ध**	
त्वां प्राप्य	१७३	धर्मद्रोह	६
द		धर्मपरिपालनार्थे	१८४

	पृष्ठाङ्कः
धर्मं धिक्कुरुते	६८
धर्मसूनो	१२
धावं धावं	१४६
धिगाङ्गेयं	११
धिग्धार्तराष्ट्र	१२
धूमव्याकुलिते	१४१
ध्वंसन्ते पाण्डवाः	१०७
न	
न तु कुमुदिनी	५०
न तु भूयः	१७
न समरमव	४१
नागमिष्यन्ति	४५
नापहाय	५५
नार्जितं व्यवसायेन	९
निकुञ्जेभ्यो नीड	११४
नित्यं बालिशवत्	४९
निरवधिगगन	१४०
निर्निद्रता	९६
निर्वासितानपि	४१
नैशं भित्त्वा	१८३

	पृष्ठाङ्कः
नो याजयन्तु	६४
प	
पञ्चानामेक	१७७
परिचलद्वासित	१
परिचित	४२
परिध्वस्ते	१४६
परिभवमलिना	४१
परिम्लाना	३
पैरः परिमेरे	१७५
पाञ्चाली	३७
पाण्डव, पाण्डवं	१२३
पाण्डवोऽहं	११७
पाण्डुच्छाये	२०
पार्थस्य शापं	१७८
पितामहं यो	८१
पुङ्खानुपुङ्ख	१७८
पूज्यस्तातस्य	१६६
प्रत्युत प्रार्थनीयं	७३
प्रथममवनतो	१४२
प्रसादात्ते	१४८

	पृष्ठाङ्क.		पृष्ठाङ्क.
प्राक्शाक्वाल	७५	भुक्त्वा	१६०
प्रागेर मूर्ति	९८	भूसुराणामयम्	३९
प्राभृतैः	१७९	भोगैकविषये	१२१
प्राय. परस्पर	१०८	म	
प्रायो विरुद्ध	१७९	मङ्गल जय	१८४
प्रार्थनीये	७९	मज्जनवस्तोय	१७७
प्रालेयरोचिषि	११५	मन्त्रयन्ते	३१
फ		ममाभिपततो	१६५
फल मूल कन्द	१६०	मातस्तरङ्ग	११५
ब		माधुर्यम्	६
बलं नागसहस्र	१२२	मामासद	१३
बाढं क्रीडनकम्	६८	मुकुटोपरचित	१२
बुधनहुष	२६	मुक्तवेणीमिमा	११
ब्रूहि सञ्जय	१६	मूकासुरप्रहरण	९८
भ		मूकासुरस्यात्म	१०४
भग्नास्ते	७३	मृष्टान्न कारयित्वा	८६
भटस्य दर्पं	१२७	मैव भवतु	७
भद्रं मे पतिषु	१५०	य	
भास्करप्रसाद	१८४	[illegible] आदावस्मत्	१५८
भीमार्जुनौ	६४	यः केशिकस	६६

	पृष्ठाङ्क.
यः खाण्डवम्	१२३
यः पोषयति	१५३
यत्र च्छेपु	२१
यथा देवा	१०५
यद्दुर्मति	१६१
यथार्थवृत्त्या	२८
यस्य द्रोण	७२
यस्योन्नते	६३
यस्योद्रात्	४
यावद्बली	६६
युद्धे गन्धर्व	१७६
युद्धेऽपहस्तिताना	१६६
युद्धे विजयिनः	१६७
युधि क्षपित	१२०
यूथभ्रष्टां	१७४
ये नि.सृता	११३
येनैव घर्मं	१५९
यो यः स्तौति	३८
योऽसावुपैक्षत	६५

र

	पृष्ठाङ्क
रविकराग्निनिर्धून	२०
रात्रिंदिन	५०
राजन्प्रताप	७४
राजसूयेन	६
राज्ञः पूर्वोर्धम्	१८१
राज्यभ्रंश	११०
राज्य जहार	६४
राज्यं येन	११७
रिपुविनयन	३१
रिपूणामक्षाणाम्	४७
रूढमूलो	१०७

ल

लोकपालाः	१०४

व

वत्सं प्रकल्प्य	११९
वत्सस्योपग्रहः	१७९
वत्सा मे वत्सला	७३
वत्सेषु वत्सलतया	९९
वनभुवि	५३
वनौका वा	८८, ९५

	पृष्ठाङ्क		पृष्ठाङ्क
वशे विधेः	१६९	शतं सुदा	१३२
वर्धन्ते	४०	शप्यस्यमीभिः	४०
वशी किल मम	१२१	शरणं	१७१
वाचैव क्रूर	९४	शल्यं शत्रु	११०
वामनप्रसाद	१८५	शान्तोलूक	१८
विक्रान्ताननुनाम्	१०९	शासनेन महेन्द्र	१६७
विगीतं कर्म	१४३	शिक्षिता	१४७
विगीतविविध	१७५	शिरमात्मनि	८९, ९१
विभवद्म	१५९	**स**	
विनोदयितु	५६	स कथ शापसमूढः	१२३
विश्वासमकरव	१७८	सकूलश्लोक	८६
विपादर्यात	१५४	सङ्गीभूताः	२९
विस्यन्दन्ना	४५	स दानवानु	१०१
व्यासृष्टवारि	१५	स देवलोकात्	११९
व्यासनारद	१८४	सद्योनून	५
व्यासस्य शिष्यः	६९	सन्तः सन्तु	१८६
वृद्धत्वाद-धत्वात्	९७	सन्देहहोला	५
वैमानिकानिल	२६	सपदि भगवान्	७१
वैर हितोपदेशेषु	७	समक्षं नारीणा	१७५
श		समयेतायौ	११०

	पृष्ठाङ्कः
समरेपग्रहा	१६६
समाकीर्णं	१४८
संश्लिष्टगात्रं	५
संश्लिष्य	१४९
संचिन्तयन्	११०
संचूर्णितगदेन	१६६
संराजं त्वां	१७३
सरसि न भवत्	१०९
स वेत्ति धर्मं	१२८
स व्याहरति	१२२
सा पाण्डवानां	६९
सिक्थकाशन	१८५
सीमन्तिनीनां	३२
सुशिक्षितैरास्तु	५९
सेरमानस्य	४०
सोऽधिरोहति	१३०
स्तोकं कृत्वा	७
स्थानप्रभाव	७१
स्थाने निदानं	११७
स्पृशथ यदि	६९
स्मराम्यहं	२६
स्वमामः	११६
स्वयमाहृत्य	१३
ह	
हन्त प्रतीची	११३
हृत्प्रसादं	१४३
हिक्कां ढक्कां	१७७
हित्वा शत्रुगवां	४३
हेमाम्बुजं	३६
होतॄणां	११
ह्रियमाणेषु	१४७

॥ शुद्धाशुद्धपत्रिका ॥

पृष्ठं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
XI	21	helpnessness	helplessness
४०	१७	स्यस्मीमि	स्यमी[illegible]
७६	१६	प्रस्थास्यति	प्रस[illegible]
१०४	१०	संशप्तकसैन्य	[illegible]
,,	१२	संशप्तकानप्यानघान	
१६१	१५	मासादयामास	

SAHITYA CANDRASALA

LIST OF PUBLICATIONS-1957

PROSE.

For Sanskrit Pupils in High Schools

LAGHURAMA CARITAM 1927, 1931 (no stock)

UPAKRAMA PATHAVALI 1937	0	10	0
MADHYAMA PATHAVALI 1938, 1947	0	12	0
PRAUDHA PATHAVALI 1938, 1945	0	12	0
PRAVESA PATHAVALI 1947	0	10	0
SAMBHU CARYOPADESA 1931 *(Foreword by Diwan Bahadur K. S. Ramaswami Sastri)*	0	4	0

For College Students

BHASAKATHASARA complete in one Volume 1939 (out of stock)

BHASAKATHASARA *(with a Foreword by Professor A. B. Keith)*

Part I. 1955	0	12	0
" Part II. 1936	0	8	0
" Part III 1955	1	4	0

Notes and Translation to Part I. (out of stock)

" Part III	0	8	0

॥ शुद्धाशुद्धपत्रिका ॥

पृष्ठ	पंक्ति.	अशुद्ध	शुद्धं
XI	21	helpnessness	helplessness
४०	१७	स्यस्मीभि	स्यमीभि
७६	१६	प्रस्थास्यति	प्रस्थास्यते
१०४	१०	संगमकसैन्य	ग्मासुरसैन्य
,,	१२	सशमकानप्याजघान	निवातकवचानप्याजघान
१६१	१५	मासादयामास	मामसाद

SAHITYA CANDRASALA

LIST OF PUBLICATIONS-1957

PROSE

For Sanskrit Pupils in High Schools

Title	Rs.	As.	Ps.
LAGHURAMA CARITAM 1927, 1931 (no stock)			
UPAKRAMA PATHAVALI 1937	0	10	0
MADHYAMA PATHAVALI 1938, 1947	0	12	0
PRAUDHA PATHAVALI 1938, 1945	0	12	0
PRAVESA PATHAVALI 1947	0	10	0
SAMBHU CARYOPADESA 1931 *(Foreword by Dewan Bahadur K S Ramaswami Sastri)*	0	4	0

For College Students

BHASAKATHASARA complete in one Volume 1939 (out of stock)

BHASAKATHASARA *(with a Foreword by Professor A. B Keith)*

Title	Rs.	As.	Ps.
Part I 1955	0	12	0
,, Part II. 1936	0	8	0
,, Part III 1955	1	4	0

Notes and Translation to Part I *(out of stock)*

Title	Rs.	As.	Ps.
,, Part III	0	8	0

These parts have been prescribed texts in the South Indian Universities of Madras Mysore Andhra Annamalai and Travancore and have been several times reprinted

POEMS

KINKINIMALA 1934 (A collection of fifty shorter lyrics including several songs and poems and translations from English Literature)	2	0	0
DRAVIDARYA SUBHASHITA SAPTATI 1952 (Foreword by Justice N Chandrasekhara Iyer Supreme Court	1	0	0
VYAJOKTIRATNAVALI 1953 (with English Translation and Introduction)	2	0	0
DESIKENDRA STAVANJALI 1954 (with a Foreword by K Balasubramanya Iyer)	0	8	0
BHRAMARASANDESA 1954 (Foreword by N Raghunatha Iyer, Asst Editor The Hindu Madras)	1	8	0
VANALATA 1955 (A Lyric Poem in 5 Cantos with a Foreword by Professor M R Rajagopala Iyengar)	1	0	0

DRAMAS

KAUNDINYAPRAHASANAM 1930 (a Comic Play)	0	8	0

KALIPRADURBHAVAM 1956 (in 7 Acts with a Preface by Justice T L Venkatarama Iyer, Supreme Court) 1 0 0

SRINGARANARADIYAM 1956 2 0 0
(With Preface by Dr V Raghavan)

PRATIRAJASUYAM 1957 (With Foreword by K Balasubrahmanya Iyer.)

Library Edition 6 0 0

Ordinary Edition 5 0 0

Apply to — SAHITYA CANDRASALA,
Tiruvalangadu P O (via) Narasingampet Tanjore Dt
(Madras State)

Other works of the Author in manuscripts

Dramas:

1. उद्घातदशाननम्—A Nataka in seven Acts celebrating Ravana's attempt to uproot Kailasa
2. आदिकाव्योदयम्—A Prakarana in ten Acts with the Adi Kavya itself as the 'hero'.
3. उभयरूपकम्—A social comedy depicting the convulsions of the present age
4. मर्कटमार्दलिकभाण—A farcical monologue.

Poems:

1. पुष्पोपहार—A collection of fourteen stotras.
2. मणिमाला—A collection of longer poems.
3. प्रशस्तिप्रगुणपालिका—A collection of laudatory poems

4. More shorter poems — किङ्किणीमाला Second Series.
5. Second Part to व्याजोक्तिरत्नावली
6. Miscellaneous poems and diary slokas.
7. भारतीविषादः —An allegory on the present day condition of Sanskrit.
8. महामाहिषसप्ततिः —A Satire
9. लघुपाण्डवचरितम् —(incomplete)
10. शृङ्गाररसमञ्जरी । A century of erotic stanzas.
11. श्रीवल्लभसुभाषितानि –(incomplete) Tiruvalluvar's moral aphorisms.
12. Uttarakanda—A supplement to लघुरामचरितम् (incomplete)

Prose:

1. गद्यकथानककोशः — Stories in Prose.
2. संकथासन्दोहः — Some family biographies and anecdotes, including the diaries of my great-grandfather's father.

Literary Criticism:

कविकाव्यनिकषः —(Karikas only)

Grammar:

संस्कृतलाघवम् — For High School Students.

Music:

Kirtanas and Raga-Malikas in Sanskrit, completely equipped with Swara schemes.